ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE ANABİLİM DALI

KAYITDIŞI EKONOMİ VE VERGİ AHLAKI ETKİLEŞİMİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Sabri Sami TAN

Hazırlayan
Adnan ŞAHİN

Çanakkale-2009

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne.

Adnan ŞAHİN'e ait "Kayıtdışı Ekonomi ve Vergi Ahlakı Etkileşimi" adlı çalışma jürimiz tarafından Maliye Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan
Yrd. Doç. Dr. Sabri Sami TAN (Danışman)

Üye
Prof. Dr. Nuri BURHAN

Üye
Yrd. Doç. Dr. Erkan AKTAŞ

ÖZET

Özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren gündeme gelen kayıtdışı ekonomi, hem gelişmiş ülkelerde hem de gelişmekte olan ülkelerde yarattığı olumsuz etkiler dolayısıyla son dönemlerde daha da önemli bir hal almıştır. Kayıtdışı ekonominin yarattığı olumsuz etkilerle mücadele, çoğunlukla klasik yaklaşımlar olarak bilinen ceza ve denetim oranlarının arttırılması yolu ile yapılmaya çalışılmıştır. Bu yöntemlerin istenen sonuçları tam anlamıyla verememesi, gözleri sosyal-psikolojik faktörleri kapsayan yaklaşımlara çevirmiştir. Özellikle gelir idarelerinin yeniden yapılanması süreciyle ön plana çıkan vergi ahlakı ve vergi uyumu gibi mükellef odaklı kavramlar, kayıtdışı ekonomi konusunda alınacak kararlara insan unsurunun daha fazla eklenmesine yol açmıştır.

Çalışmada vergi ahlakı ile kayıtdışı ekonomi arasında karşılıklı bir ilişkinin var olup olmadığına odaklandık. Literatürde doğrudan bu konuya odaklanan çalışma sayısının sınırlılığına karşın vergi ahlakının kayıtdışı ekonominin azaltılmasında önemli bir rolü olduğu; kayıtdışı ekonominin boyutunun da vergi ahlakının seviyesini etkilediği tespit edilmiştir. Kayıtdışı ekonomi ve vergi ahlakı etkileşimini test eden ampirik çalışmalar da vergi ahlakı ile kayıtdışı ekonomi arasında negatif bir korelasyon olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Türkiye'de bu etkileşimi inceleyen çalışmaların sayısı geçmiş döneme kıyasla artmış olsa da henüz yeterli düzeyde değildir. Bu konuda yapılacak ampirik çalışmaların sayısının artması vergi ahlakı ve kayıtdışı ekonomi arasındaki ilişkiye ışık tutması açısından ülkemizde de önemli bir sorun olan kayıtdışı ekonominin boyutlarının azaltılmasına yönelik önemli katkılar sağlayacaktır.

ABSTRACT

Informal economy, which has come up since the middle of 20 the century, has gained importance due to the negative effects it has caused both in developing and developed countries. The straggle with the informal economy tried to be managed with the way of increasing the rate of punishment and inspection which are known as the classical approaches. As these methods were not efficient in handing the expected results, the direction was reflected to the approaches including the social-psychological factors. Especially, taxpayer based terms such as tax morale and tax compliance which arose with the restructuring period of revenue departments gave rise to add human factors in determining the rules about the informal economy.

In this study, we have focused on the point that whether there is a relationship between tax morale and informal economy. Even though, literature on this topic contains very limited numbers of studies, it has been confirmed that tax morale has an essential role in decreasing the informal economy and the dimension of the informal economy affects the level tax morale. Empirical studies testing the interaction between the informal economy and tax morale has concluded that there is a negative correlation between tax morale and the informal economy.

The number of the studies in Turkey which concern on this interaction has increased; but they have not reached the expected level. The rise of empirical studies on this topic will surely light to the relationship between the tax morale and the informal economy and will definitely contribute to the decrease of the rate of the informal economy, which is a critical problem in Turkey.

İÇİNDEKİLER

ÖZET i
ABSTRACT ii
İÇİNDEKİLER iii
KISALTMALAR CETVELİ viii
TABLOLAR ve ŞEKİLLER CETVELİ ix
GİRİŞ 1

1. BÖLÜM
KAYITDIŞI EKONOMİ

1.1. KAYITDIŞI EKONOMİ KAVRAMI VE KAPSAMI 3
1.1.1.**KAYITDIŞI EKONOMİ ve ULUSAL EKONOMİ** 5
1.1.2**. KAYITDIŞI EKONOMİNİN TANIMI** 7
1.1.3.**KAYITDIŞI EKONOMİK FAALİYETLERİN SINIFLANDIRILMASI**.....13
1.1.3.1. Beyandışı Ekonomik Faaliyetler 13
1.1.3.2. Enformel Ekonomik Faaliyetler 15
1.1.3.3. Yasadışı Ekonomik Faaliyetler..... 16
1.1.4. **KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇME YÖNTEMLERİ** 17
1.1.4.1. Doğrudan Yöntemler 19
1.1.4.1.1. Anket Tekniği 19
1.1.4.1.2. Vergi İncelemeleri Yöntemi 20
1.1.4.2. Dolaylı Yöntemler 20
1.1.4.2.1. GSYİH Yöntemi 21
1.1.4.2.2. İstihdam Yöntemi 21
1.1.4.2.3. Parasalcı Yöntemler 22
1.1.4.2.3.1. Sabit Oran Yöntemi 22
1.1.4.2.3.2. İşlem Hacmi Yöntemi 23
1.1.4.2.3.3. Ekonometrik Yöntem 23

1.1.4.2.3.4. Nakit Para Oranı Yöntemi 25
1.1.4.2.4. Fiziksel Girdi Yöntemi 25
1.1.4.3. Modelleme Yöntemi 26
1.1.5. **KAYITDIŞI EKONOMİNİN BOYUTLARI** 27
1.1.5.1. Kayıtdışı Ekonominin Uluslararası Boyutları 27
1.1.5.1.1. Gelişmiş Ülkelerde Kayıtdışı Ekonomi 28
1.1.5.1.2. Gelişmekte Olan Ülkelerde Kayıtdışı Ekonomi 30
1.1.5.2. Kayıtdışı Ekonominin Ulusal Boyutları 35
1.1.6. **KAYITDIŞI EKONOMİNİN NEDENLERİ** 37
1.1.6.1. Ekonomik ve Mali Nedenler 37
1.1.6.1.1. Sosyal Güvenlik Kesintilerinin ve Vergi Oranlarının Yüksekliği..... ..38
1.1.6.1.2. Enflasyon 40
1.1.6.1.3 Ekonomik Regülasyonların Fazlalığı 40
1.1.6.1.4. Mali Afların Fazlalığı 40
1.1.6.1.5. Vergi Denetimlerindeki Yetersizlik 41
1.1.6.2. Sosyal ve Demografik Nedenler 43
1.1.6.2.1. Rasyonel(Ferdiyetçi) Birey Davranışı 43
1.1.6.2.2. Vergiye Karşı Direnç 44
1.1.6.2.3. Gelir Dağılımında Adaletsizlik 45
1.1.6.2.4. Cinsiyet 46
1.1.6.2.5. Marjinal Topluluklar 47
1.1.6.2.6. Aile Yapısı 47
1.1.6.3. Psikolojik Nedenler 48
1.1.6.3.1. Vergi Ahlakı ve Vergi Bilinci 48
1.1.6.3.2. Vergi Uyumu 49
1.1.6.4. Siyasal Nedenler 49
1.1.6.4.1. Çıkar ve Baskı Gruplarına Sağlanan İmtiyazlar 50
1.1.6.4.2. Siyasal İstikrarsızlık 50
1.1.6.4.3.Siyaset Kurumlarına Olan Güvensizlik 50
1.1.7. **KAYITDIŞI EKONOMONİNİN ETKİLERİ** 51

1.1.7.1. Kayıtdışı Ekonominin Olumlu Etkileri 51
1.1.7.1.1. Kayıtlı Ekonomi Üzerindeki Olumlu Etkisi 52
1.1.7.1.2. Ekonomik Büyüme Üzerindeki Olumlu Etkisi 53
1.1.7.1.3. İstihdam Üzerindeki Olumlu Etkisi 54
1.1.7.2. Kayıtdışı Ekonominin Olumsuz Etkileri 55
1.1.7.2.1. Rekabet Üzerindeki Olumsuz Etkisi 55
1.1.7.2.2. Ekonomik Büyüme Üzerindeki Olumsuz Etkisi 56
1.1.7.2.3. Ekonomik Göstergeler Üzerindeki Olumsuz Etkisi 57
1.1.7.2.3.1. İşgücü İstatistikleri Üzerindeki Olumsuz Etkisi 57
1.1.7.2.3.2. Enflasyon İstatistikleri Üzerindeki Olumsuz Etkisi 57
1.1.7.2.3.3. GSMH ve Bütçe İstatistikleri Üzerindeki Olumsuz Etkisi.....58
1.1.7.2.4. Enflasyon ve Faiz Oranları Üzerindeki Olumsuz Etkisi 58
1.1.7.2.5. Sosyal Yapı Üzerindeki Olumsuz Etkisi.....59

2. BÖLÜM
VERGİ AHLAKI

2.1. GENEL OLARAK AHLAK KAVRAMI 60
2.1.1.Ahlak ve Etik Ayrımı 63
2.1.2. Ahlak Kavramına İlişkin Felsefi Görüşler 65
2.1.2.1. Sokrates 65
2.1.2.2. Platon 66
2.1.2.3. Aristothales 66
2.1.2.4. Descartes 67
2.1.2.5. Immanuel Kant.....69
2.1.2.6. Karl Marx 70
2.1.2.7. John Rawls 71
2.2. VERGİ AHLAKI VE VERGİ AHLAKI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR 73
2.2.1. Vergi Ahlakı 73

2.2.2. Vergi Bilinci 77
2.2.3. Vergi Uyumu ve Vergi Uyumsuzluğu 79
2.2.4. Vergi Kaçakçılığı 81
2.2.5. Vergiden Kaçınma 81
2.2.6. Vergi Yükü ve Vergi Tazyiki 82
2.3. VERGİ AHLAKININ BOYUTLARI 84
2.4. VERGİ AHLAKINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER 88
2.4.1. Mali Faktörler 89
2.4.1.1. Vergi Yükü 89
2.4.1.2. Vergi Denetimi ve Ceza Oranı 90
2.4.1.3. Vergi Aflarının Sıklığı 91
2.4.2. Sosyal, Psikolojik ve Demografik Faktörler 92
2.4.2.1. Cinsiyet 93
2.4.2.2. Yaş 93
2.4.2.3. Eğitim Düzeyi 94
2.4.2.4. Medeni Durum 96
2.4.2.5. Etnisite 96
2.4.2.6. Sosyal Normlar 97
2.4.3. Dinsel Faktörler 97
2.4.4. Siyasal Faktörler 99
2.4.4.1. Politik Katılım.....99
2.4.4.2. Yönetim Yapısı 100
2.4.4.3. Siyasi Görüş ve Hükümet Yapısı 100
2.4.4.4. Yönetime Duyulan Güven.....101
2.5. VERGİ AHLAKININ ETKİLERİ 102

3. BÖLÜM
KAYITDIŞI EKONOMİ VE VERGİ AHLAKI ETKİLEŞİMİ

3.1. VERGİ AHLAKININ KAYITDIŞI EKONOMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ 106

3.1.1. Kuramsal Çerçeve 106
3.1.1.1. Ekonomik Yaklaşım 107
3.1.1.2. Davranışsal Kamu Maliyesi Yaklaşımı 109
3.1.2. Ampirik Bulgular.....112
3.2. KAYITDIŞI EKONOMİNİN VERGİ AHLAKI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ.....115
3.2.1. Kuramsal Çerçeve 116
3.2.2. Ampirik Bulgular 120
SONUÇ ……..…….....124
KAYNAKÇA 130

KISALTMALAR CETVELİ

ABD.	Amerika Birleşik Devletleri
DDA.	Dünya Değerleri Anketleri
DPT.	Devlet Planlama Teşkilatı
DYMIMIC.	Dynamic Multiple Indicator Multiple Causes (Dinamik Çoklu Gösterge ve Çoklu Nedenler)
GOÜ.	Gelişmekte Olan Ülkeler
GSMH.	Gayrı Safi Milli Hasıla
GSYİH.	Gayrı Safi Yurtiçi Hasıla
FA.	Felsefe Ansiklopedisi
MDAÜ.	Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri
MIMIC	Multiple Indicator Multiple Causes (Çoklu Gösterge ve Çoklu Nedenler)
OECD.	Organisation of Economic Cooperation and Development
SSCB.	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
vb.	Ve benzeri
VDD.	Vergi Denetmenleri Derneği
vs.	Vesaire

TABLOLAR CETVELİ

Tablo-1: Kayıtdışı Ekonomi Kavramları ve Olası Anlamları Matrisi 9
Tablo-2: Kayıtdışı Ekonomiyi Ölçmeye Yönelik Yaklaşımlar 18
Tablo-3: Kayıtdışı Ekonominin Resmi GSMH'ye Oranı, 1988–2000 28
Tablo- 4: OECD Ülkelerinde Kayıt Dışı Ekonominin Kayıtlı Ekonomiye Oranı.29
Tablo-5: Çeşitli Ülke Gruplarında Kayıtdışı Ekonominin GSMH'ya Oranı 31
Tablo-6: Gelişmekte Olan Ülkelerde Kayıtdışı Ekonominin GSMH'ye Oranı ...32
Tablo-7: Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi Tahmini Konusundaki Çalışmalar ..…35
Tablo-8: Türkiye'de Mükelleflerin Denetlenme Oranları …..……..42
Tablo-9: OECD ülkelerinde Vergi Ahlakı 85
Tablo-10: Gelişmekte Olan Ülkelerde Vergi Ahlakı 86
Tablo-11: Geçiş Ekonomilerinde Vergi Ahlakı 87
Tablo-12: Kayıtdışı Ekonomi ve Vergi Ahlakı ….....122

ŞEKİLLER CETVELİ

Şekil-1: Kayıtdışı Ekonominin Ulusal Ekonomi İçerisindeki Konumu 6
Şekil-2: Vergi Oranlarının Piyasa Üzerindeki Etkisi 39

GİRİŞ

Günümüzde dünyanın, özelde GOÜ'lerin temel sorunlarından birisi olan milli gelir hesaplarına dahil olmayan ekonomik faaliyetler şeklinde nitelendirilen kayıtdışı ekonomi, büyük boyutlara ulaşmış ve çözülmesi gereken önemli sorunlardan biri olarak gündemdeki sıcaklığını her zaman korumuştur. Bu sorun sadece ekonomistlerin değil aynı zamanda sosyologların, siyaset bilimcilerin, hukukçuların, muhasebe ve istatistik bilimiyle ilgilenenlerin de ilgisini çekmiştir. Kayıtdışı ekonominin bu kadar geniş bir yelpazede tartışılması, ne kadar önemli bir sorun olduğunun ortaya konması bakımından anlamlıdır.

Kayıtdışı ekonominin bazı olumlu etkilerine rağmen genelde ekonomik, mali ve sosyal etkileri gibi birçok olumsuz etkisiyle dikkat çekmektedir. Kayıtdışı ekonominin sadece ekonomik gerekçelerle değil, vergiye uyum, vergi bilinci ve vergi ahlakı gibi sosyal ve psikolojik gerekçelerle de arttığı varsayımı son yıllarda önemli bir ilgi konusu olmuştur. Özellikle son dönemlerde kayıtdışı ekonomi salt ekonomik sebeplerle değil, bunun yanında vergi bilinci, vergiye gönüllü uyum ve vergi ahlakı gibi kavramlarla da açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda kayıtdışı ekonomi ile vergi ahlakı arasındaki etkileşim tezin konusunu oluşturacaktır.

Vergi uyum literatüründe temel olarak iki yaklaşım söz konusudur. Bunlardan birincisi 1974 yılında "Allingham&Sandmo Modeli" olarak da bilinen ekonomik yaklaşımdır. Bir diğeri ise "Davranışsal Kamu Maliyesi Yaklaşımı" ya da "Tutumsal Model" olarak bilinen yaklaşımlardır. Birinci yaklaşımda vergi oranı, denetim oranı ve ceza oranının kayıtdışılığı belirlediği görüşü hakimdir. Bu görüşe çok ciddi eleştiriler getirilmiş ve bu yaklaşımın mükellef psikolojisini gözardı ettiği

ileri sürülmüştür. Bu doğrultuda özellikle 1990'lı yıllarda vergi uyum davranışında sosyo ekonomik yaklaşımları geliştiren çalışmaların sayısı artmaya başlamıştır. Bu çalışmalarda ortaya çıkan bir sonuç, vergi ahlakının kayıtdışı ekonomiyi açıklamada önemli bir değişken olduğudur. Bu bağlamda kayıtdışı ekonomi ile vergi ahlakı arasında bir bağlantı kurulmuş ve buna dönük çalışmalar geliştirilmeye başlanmıştır. Bu çalışmanın amacı da kayıtdışı ekonomi ile vergi ahlakı arasında bir etkileşimin olup olmadığını araştırmak ve eğer böyle bir ilişki varsa, bunun kayıtdışı ekonomiyi ve vergi ahlakını ne yönde etkilediğini incelemektir.

Çalışmanın birinci bölümünde kayıtdışı ekonomi kavramı, gelişimi, nedenleri ve sonuçları incelenecektir. Çalışmanın ikinci bölümünü ise ahlak ve buna bağlı olarak vergi ahlakının tanımı ve etkileri üzerinde durulacak üçüncü ve son bölümde ise vergi ahlakı ve kayıtdışı ekonomi arasındaki etkileşim incelenecektir.

1. BÖLÜM

KAYITDIŞI EKONOMİ

Son yıllarda ekonomi içerisinde önemli bir sorun olan kayıtdışı ekonominin irdeleneceği bu bölümde, kayıtdışı ekonomi konusu çeşitli başlıklar altında incelenecektir. Öncelikli olarak kayıtdışı ekonomi kavramı ve kapsamı, daha sonra sırayla kayıtdışı ekonominin ulusal ekonomi içerisinde yeri, kayıtdışı ekonominin tanımı ve farklı adlandırmaları açısından incelenecektir. Daha sonra ise kayıtdışı ekonominin ölçüm yöntemleri, küresel ve ulusal ölçekteki boyutları ve son olarak da olumlu-olumsuz etkileri üzerinde durulacaktır.

1.1. KAYITDIŞI EKONOMİ KAVRAMI ve KAPSAMI

Devlet, kuruluş şekli ne şekilde ifade edilirse edilsin, temelde kişilerin ortak ihtiyaçlarını gidermek amacıyla kurulmuştur. Elinde bütün kamusal olanaklar ve daha önemlisi yetkiler olan devletin ekonomik, sosyal, siyasal vs. bir takım amaçları vardır. Bu amaçları gerçekleştirmek için vergi koymak, harç ve resim tahsil edebilmek, para basabilmek, harcama yapabilmek ve ekonomik hayatı düzenlemek ve çeşitli yasaklar koyabilmek, devletin temel olanakları ve yetkilerindendir(Özer 1986: 17). Devletin böylesi yetkilerle gelir elde etme amacının altında yatan unsur, kendisine görev olarak tayin edilmiş kamusal ihtiyaçları gidermektir. Devlet için gelir toplamak nispeten harcama yapmaktan daha güç olduğu için devlet, gelir toplamayı çeşitli kanunlar aracılığı ile yapmaya çalışır. Bu güçlüklerden dolayı devlet, ağırlıklı olarak kamu gelirleri ile ilgilenmek zorunda kalmıştır.

1929'daki "Büyük Bunalım" sonrası John Maynard Keynes'in krizden çıkılabilmenin yolunun müdahaleci devlet anlayışı olması gerektiği yönündeki önerisi ve özellikle II. Dünya Savaşı sonrası gelişmeye başlayan sosyal devlet anlayışı, devletin yüklendiği görevlerin niceliğinde ve niteliğinde değişime yol açmıştır. Müdahaleci devlet anlayışı sonucu artan kamu harcamaları, devletin ek gelir artırıcı önlemlere başvurmasını artırmıştır. Ek gelir ihtiyacı da büyük ölçüde vergilendirilmeyen alanların vergilendirilmesi veya var olan vergilerin oranlarının arttırılması ile sağlanmaya çalışılmıştır.

Her ne kadar Keynesyen politikalar sonucu ortaya çıkan bütçe açıklarını kapatmak amacıyla arttırılan vergi oranlarından kaynaklanan bir kayıtdışı ekonomi olgusu söz konusu idiyse de, kayıtdışı ekonominin yeni bir olgu olduğu ileri sürülemez. 19. yüzyıl başlarında özellikle maliyeciler; vergi kaçırma nedeniyle, bu olguya ilgi duymuşlardır. Daha sonra gelişen "sosyal devlet" anlayışı ile bundan kaynaklanan kamu harcamaları artışı, duyulan ilgiyi arttırmıştır(Dura 1997: 3). 1970'li yılların sonlarına kadar, kamu kesiminin çapında ve rolünde ciddi bir büyüme oldu. Bundan dolayı, vergilemenin tabanında ve vergi oranlarında şiddetli bir artış söz konusu olmuş ve birçok ülkede düzenlemeler arttırılmıştır. Bu gelişmeler, vergilerden ve düzenleyici kısıtlamalarından kaçınarak kayıtdışına geçmek isteyen kişiler ve girişimciler için çok güçlü nedenler yaratmıştır. Böylece kayıtdışı ekonomi olarak adlandırılan bir olgu yaratılmıştır(Tanzi 1999: 338).

Devletin vergi yükünü giderek arttırması, kişilerin harcanabilir gelirlerinde azalma meydana getirmiş ve kişiler ağır vergi yüklerine karşı kayıtdışı ekonomiye artan oranda yönelmişlerdir. Bu dönemden daha önceleri de kayıtdışı ekonomi olgusu var iken özellikle "sosyal devlet" anlayışının gelişimi ile kayıtdışı ekonomi, iktisat ve maliye literatüründe gittikçe artan bir ilginin konusu olmaya başlamıştır.

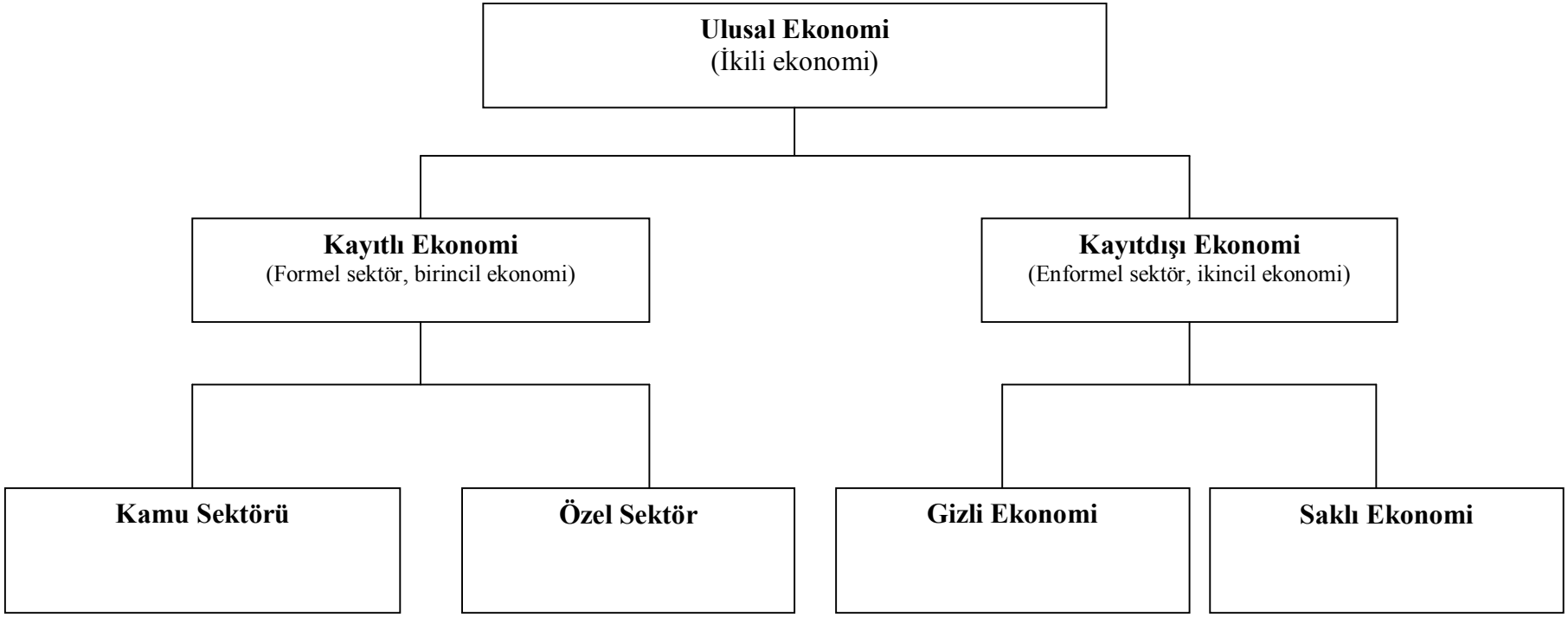
Elbette kayıtdışı ekonomiyi yalnızca devlet müdahalelerinin artmasına bağlamak kayıtdışı ekonomi konusunda bir yanılgıyı da beraberinde getirebilir. 1974 sonrasında Keynesyen yaklaşımların yavaş yavaş terk edilmesi ve küreselleşme süreciyle birlikte bu artış devam etmiştir. Bu durum, kayıtdışı ekonominin sadece devlet müdahaleleri ile açıklanamayacağını ve kayıtdışı ekonominin yalnızca devlet müdahalelerinin artışıyla büyüyecek bir olgu olmadığını göstermektedir. Kayıtdışı ekonomideki artış dolayısıyla kayıtdışı ekonomi günümüzde ekonomistler, maliyeciler ve politikacılar arasında çözülmesi gereken önemli sorunlardan birisi haline gelmiştir.

1.1.1. KAYITDIŞI EKONOMİ VE ULUSAL EKONOMİ

Ekonomiyi(ikili ekonomi), resmi sektör(birincil ekonomi) ve gayrı resmi sektör(ikincil ekonomi) olarak ayrıma tabi tutmak, kayıtdışı ekonominin sınıflandırılması açısından bir katkı sağlar. Elbette bu sınıflandırma, her bir ülkenin içinde bulunduğu ekonomik faaliyetlerin yapısına bağlıdır. Ancak, muhasebe işlemleri ve kayıt altına alma ilkelerinin farklı ülkelerde ve zamanlarda farklı olabilmesinden dolayı kayıtdışı ekonominin ulusal ekonomi içerisindeki konumu da değişik biçimlerde ortaya çıkmaktadır(Schneider ve Enste 2003: 7).

Gerek iktisatçıların, gerek maliyecilerin gerekse de politikacıların sürekli tartıştığı, çoğu zaman da birbirlerine zıt görüşler öne sürdükleri kayıtdışı ekonomi; resmi ekonomiye paralel olarak ikinci bir sektör meydana getirmiştir(Özsoylu, 1996:9).

Şekil-1- Kayıtdışı Ekonominin Ulusal Ekonomi İçerisindeki Konumu

Kaynak: Schneider Frederich ve Dominik H. Enste(2003, **The Shadow Economy: An International Survey**, Cambridge University Press, Cambridge(UK) s: 8.

Şekil 1'de Schneider ve Enste(2003) ulusal ekonomiyi kayıtdışı ekonomi açısından bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Şekil-1'e göre, ulusal ekonomi, birincil ekonomi veya resmi sektör ve ikincil ekonomi veya enformel sektörden meydana gelmektedir. Buradaki resmi sektör yalnızca kamu sektörünü ifade etmemektedir. Resmi sektör, kayıt altına alınmış özel sektörü de kendi içinde barındırarak birincil sektör adını almıştır. Diğer yandan kayıt altına alınmayan ve kayıtdışı ekonomi olarak adlandırılan bölüm ikincil sektörü oluşturmaktadır. İkincil sektör ise kendi içerisinde; gizli ekonomi ve saklı ekonomi adı verilen gelir yaratıcı piyasa işlemlerinin dahil edildiği bir sınıflandırmaya tabi tutulmaktadır.

Bazı detaylar göz ardı edildiğinde, ulusal ekonomi, ulusal üretimi kapsayan resmi sektörü de içerir. Bu, özel sektörün (piyasa içerisinde üretilen, satılan ve kanunlarla düzenlenip devletçe idare edilen ve vergilendirilen mal ve hizmetler, özel şirketlerin ve hane halkının ürettiği mal ve hizmetler) yanında kamu sektörünü de içine alır(Schneider ve Enste 2003: 6).

1.1.2. KAYITDIŞI EKONOMİNİN TANIMI

Maliye ve İktisat literatüründe kayıtdışı ekonominin 1970'lerin sonunda yayınlanan ve yayınlandığında önemli etkiler yaratan birkaç makale ile hızla gündeme geldiği belirtilmesine karşın, konuya ilişkin ilk ekonomik araştırmalar 1940'lı yılların başlarına denk gelir(Çetintaş ve Vergil 2003: 16). Ancak 1980'lerin başına kadar kayıtdışı ekonomi uluslararası bir olgu olarak kabul edilmemiştir. Kayıtdışı ekonomi uluslararası düzeyde ilk defa 1983 yılında Almanya'nın Bielefeld eyaletinde uluslararası bir konferansla ele alınmıştır. Konferansın öncelikli hedefi tanımsal konularda genel ilkelere varmak olsa da katılımcılar bir uzlaşmaya varamamışlar ve çok farklı tanımlamalar kullanmışlardır(Prokhorov 2001: 7).

Tanımsal konularda net bir uzlaşmaya varılamamasının altında yatan neden, kayıtdışı ekonominin, incelendiği bölge veya ülkelerdeki farklı ekonomik yapılardan, kültürel olgulardan, ortaya çıkış biçiminden ve içerisinde ağır basan faktörlerin niteliklerinden dolayı ekonomistler tarafından farklı şekillerde adlandırılmasıdır(Erdağ 2007: 17). Bu farklılıklardan dolayı maliye literatüründe kayıtdışı ekonomi; enformel ekonomi, gayrı resmi ekonomi, düzensiz ekonomi, paralel ekonomi, ikinci ekonomi, yeraltı ekonomisi, gizli ekonomi, saklı ekonomi, görünmez ekonomi, beyandışı ekonomi, gölge ekonomi yada ay ışığı ekonomisi gibi bir çok farklı isim altında ele alınmakta ve tartışılmaktadır(Schneider ve Enste 2003: 6, Fiege 1990: 6-7)**.**

Yabancı literatürde kayıtdışı ekonomi konusunda yapılmış çalışmalarda kayıtdışı ekonomi kavramının bu kadar farklı isimle anılmasına karşın bu konuda temel eserlerde 'kayıtdışı ekonomi' tabiri neredeyse hiç kullanılmayan bir terimdir. Türkiye'de kayıtdışı ekonomi kavramının benimsenmiş olmasının nedeni, bu konunun ilk defa muhasebeciler tarafından gündeme getirilmesi ve vergi kayıpları boyutunun ön plana çıkarılmak istenmesiyle yakından ilgilidir. Kayıtdışı ekonomiyi ifade etmek için kullanılan terimlerdeki çeşitlilik, tanımı konusunda da görülmektedir(Yılmaz 2004: 16).

Bu tanımlamalardaki çeşitliliğin nedeni kayıtdışı ekonomiye hangi perspektiften bakıldığı ile ilgilidir. Çünkü kayıtdışı ekonomi, sadece iktisat veya maliye araştırmacılarının ilgi alanına girmeyip, aynı zamanda hukuk, sosyoloji, siyaset ve psikolojinin de ilgi alanına girmektedir. Kayıtdışı ekonomi algılamaları konusunda GÜMÜŞ(2000)'ün düzenlediği matriste kayıtdışı ekonomi için kullanılan kavramlar ve bunlara yüklenen anlamlarda farklılıklar söz konusudur.

Tablo-1'de de görüldüğü üzere kayıtdışı ekonomiyi ifade etmek için kullanılan kavramlar sadece kayıtdışı ekonominin "bazı" özelliklerini içermekte ve

farklı derinliklerde anlamları taşıyabilmektedir. Aşağıdaki matris bu konunun ne derece karmaşık ve üst düzeyde analiz gerektiren nitelikte olduğu konusunda fikir vermektedir(Gümüş 2000: 66). Tabloda yıldızların sayısı kayıtdışı ekonomi sıfatlarının yarattığı anlamların düzeyini ifade etmektedir. Örneğin kayıtdışı ekonomi kelimesi çoğunlukla resmiyet dışılığı çağrıştırırken, ikincil ekonomi kelimesi alternatif olmayı daha fazla çağrıştırmaktadır. Aynı şekilde gölge ekonomi çoğunlukla belirsizliği çağrıştırırken, kara ekonomi yasadışılığı akıllara getirmektedir.

Tablo-1 Kayıtdışı Ekonomi Kavramları ve Olası Anlamları Matrisi

Sağda anlamlar / Altta sıfatlar	Resmiyet dışılık	Gizlilik, Saklılık	Yasa-dışılık	Alternatif olma	Düzen -sizlik	Belir-sizlik	Önem-sizlik	Sıra dışılık
Kayıtdışı	****	***	*	**	**			
Enformel	*****	**		**	***	*	*	
Resmi olmayan	*****	**		**	***	*		**
İkincil	**		*	*****	**	*	****	***
İkili	**		*	****	***	*		
Paralel	**	**	*	****	***	*		
Gölge	***	***	**	***	**	*****	*	**
Gri	**	****	***	*		****		*
Saklı	***	****	****	*		***		*
Yeraltı	****	*****	****	*		**		*
Alacakaranlık	***	****	****		**	****		*
Yasadışı	****	***	*****	**		**		**
Kara	***	****	*****			**		**
Marjinal	**				**		****	****
Düzensiz	****			**	****	**		

Kaynak: Gümüş, Turgut, 2000, "Dışsallık ve Kayıtdışı Ekonomi Kavramına İlişkin Bir Değerlendirme",**Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, C: 2, S: 3, Sf: 66.

Kayıtdışı ekonomi olgusu incelenirken, en azından bu kadar çok özellik ve anlama sahip olmasından ötürü tanımlama süreci oldukça önemlidir. Farklı ya da yetersiz tanımlamalardan dolayı bilimsel uzlaşmazlıklar ve politik tartışmalar ortaya

çıkmaktadır. Kayıtdışı ekonominin nedenlerini analiz etmek, hepsinden önce kayıtdışı ekonominin gelişim sürecini değerlendirmek ve kayıtdışı ekonomi ile ilgili kavramların ne anlama geldiğini ifade etmek için tanımlama gereklidir(Schneider ve Enste 2003: 6).Kayıtdışı ekonomin nedenlerini, sonuçlarını ve çözüm önerilerini ortaya koymak ve bunu analiz etmek amacıyla yabancı literatürde ve Türkçe literatürde bazı araştırmacılar çeşitli tanımlamalar yapmaya çalışmışlardır.

Milli gelire dahil edilemeyen faaliyet ve işlemleri ifade eden kayıtdışı ekonomi ile ilgili yabancı literatürde de kayıtdışı ekonomiyi tanımlamaya dönük birçok çalışma yapımıştır. Kayıtdışı ekonomi konusunda birçok çalışması bulunan Tanzi(1984) kayıtdışı ekonomiyi "tahsil edilip de vergi idaresine beyan edilmeyen veya milli gelir hesapları içinde sayılmamış olan gelirlerin toplamı" şeklinde tanımlamıştır. Smith(1994) ise kayıtdışı sektörü "yasal ya da yasal olmayan yollardan resmi GSMH hesaplamalarının dışına çıkan piyasa temelli mal ve hizmet üretimi" olarak tanımlamaktadır. Thomas(1999) ise kayıtdışı ekonominin yeni bir tanımını yapmanın zor olduğunu belirtmesine karşın, kayıtdışı ekonominin kısaca "ulusal gelir hesaplarında kayıtlı olmayan faaliyetleri kapsadığını" belirtmiştir. Bhattacharyya(1999) da kayıtdışı ekonominin en iyi şekilde dolaşımdaki para miktarıyla hesaplanan potansiyel milli gelir ile kayıtlı milli gelir arasındaki farkın, yani kayıtlı olmayan milli gelir olabileceğini öne sürmektedir. Schneider ve Enste(2000) benzer bir şekilde kayıtdışı ekonomiyi "resmi olarak hesaplanan GSMH'ye katkıda bulunması gereken ama katkıda bulunmayan faaliyetlerin tamamı" olarak tanımlamışlardır.

Türkçe literatürde ise kayıtdışı ekonomi konusunda yapılmış tanımlardan yola çıkıldığında, aslında bu terimlerin bazılarının kayıtdışı ekonomiyi tanımlamaktan çok, kayıtdışı ekonominin türlerini ifade ettiği görülmektedir. Bu kavramlar her zaman aynı anlamı taşımamakta, yapılan çalışmanın kapsamına ve araştırmacının konuya bakış açısına göre değişebilmektedir. İstatistikçiler konuyu daha çok rakamsal büyüklük açısından ele alırken, para piyasalarında çalışanlar

parasal büyüklüğe, hukukçular yasalarla arasındaki ilişkiye, toplum bilimciler sosyal yapı açısından etkisine ve kayıtlı sektörde faaliyet gösterenler ise rekabet ortamına verdiği zarara önem verirler ve tanımlamalarını ve değerlendirmelerini bu bakış açıları ile yaparlar(Erdağ 2007: 18).

Türkçe literatürde de kayıtdışı ekonomi konusunda yapılmış çeşitli tanımlamlar söz konusudur. Altuğ(1994) kayıtdışı ekonominin yasa ve yönetmeliklere aykırılığını vurgulayarak; "ekonomiyi düzenleyen yasa ve yönetmeliklere aykırı olarak gerçekleştirilen belgeye bağlanmamış-kanuni defterlere işlenmemiş- ekonomik işlemler" olarak tanımlamaktadır.

Özsoylu(1996) "Geleneksel ölçüm teknikleri ile ölçülemeyen, resmi makamlara yansımamış ve belli bir çıkar karşılığında mal ya da hizmet olarak sunulan faaliyetlerin tümü" şeklinde kayıtdışı ekonomi tanımı yapmıştır.

Dura(1997) kayıtdışı ekonominin belgelendirilememe özelliğine vurgu yaparak, "bir ülkede resmi kayıtlara girmeyen ve belgelendirilemeyen faaliyetleri" ya da daha somut bir deyişle, "devlet kontrolü dışında kalan kaçakçılık, vergi kaçırma, faturasız alışveriş, sigortasız çalıştırma, ahlak dışı çalıştırma, falcılık ve büyücülük gibi ekonomik yarar sağlayan faaliyetleri kapsar." şeklinde bir tanımlama yapmıştır.

Önder(2001) kayıtdışı ekonomiye mali açıdan vurgu yaparak kayıtdışı ekonominin aynı zamanda "vergi dışı" olduğunu, başka bir ifade ile kayıtdışı ekonominin varlığının, kamu kesimi açısından vergi kaybı anlamına da geldiğini belirtmiştir.

Aktan(2006) da, kayıtdışı ekonomi kavramı ile neyin ifade edilmek istendiğinin pek açık olmadığını belirtmiştir. Aktan, kayıtdışı ekonominin daha geniş kapsamlı bir olgu olduğunu vurgulayarak, sadece vergi ilişkisi bağlamında ele alınan kayıtdışı faaliyetler için "vergi dışı piyasa ekonomisi" tabirini kullanmıştır. Buna göre vergi dışı piyasa ekonomisi bütün kayıtdışı faaliyetleri kapsamayıp; hem vergi kaçakçılığını hem de vergiden kaçınma dolayısıyla vergi dışı kalan işlem ve faliyetleri kapsar. Vergi dışı piyasa ekonomisinin konusu vergi olmakla birlikte, yasadışı ekonomik faaliyetlerden elde edilen gelir ve servet de vergi dışı piyasa ekonomisinin kapsamına girmektedir.

Yılmaz(2006) ise yabancı literatüre en yakın tanımlamayı yaparak "devletin resmi GSMH tahminlerine yansımayan gelir yaratıcı ekonomik faaliyetler" şeklinde bir kayıtdışı ekonomi tanımı yapmıştır.

Bakkal(2007) vergi idaresinden gizlenmesine vurgu yapmıştır. Bakkal kayıtdışı ekonomiyi vergisel bir perspektiften aşağıdaki gibi tanımlamıştır.

> "resmi makamların, özellikle vergi idaresinin, bilgisi dışında gerçekleştirilen yasal ve yasadışı iktisadi faaliyetler ve işlemler sonucu elde edilen haksız para ve para ile ifade edilebilen değerlerdir. Bu tanım çerçevesinde, kamu idaresinin bilgisi dışında gizli bir şekilde yürütülmesi zorunlu olan kara para ekonomisi kayıtdışı ekonomi içinde yer almaktadır" (Bakkal 2007: 7).

Kayıtdışı ekonomi konusundaki yabancı literatüre bakıldığında kayıtdışı ekonominin genel olarak "resmi GSHM tahminleri dışında kalan gelir yaratıcı ekonomik faaliyetler" şeklinde GSHM esaslı tanımlarına rastlanırken, Türkçe literatürde ise ağırlıklı olarak "vergilemeden kaçan işlemler, vergi idaresine bildirilmeyen ekonomik faaliyetler" şeklindeki tanımlamalar söz konusudur. Bu tespitten hareketle yabancı literatürdeki tanımlamaların daha kapsayıcı, buna karşın Türkçe literatürde daha dar kapsamlı tanımlamalara girişildiği söylenebilir.

Yabancı ve yerli literatürün ışığında en geniş anlamıyla kayıtdışı ekonomi, resmi istatistiklere yansımayan yasal ve yasadışı bütün üretim faaliyetlerini kapsar. Burada üretim kavramının sınırı, kumar uyuşturucu ticareti gibi yasadışı olsa da ekonomik değer yaratan faaliyetleri, paranın değişim aracı olarak kullanılmadığı mal veya hizmet değişimini ve üreticinin kendi tüketimi için ürettiği mal ve hizmetleri kapsarken, hırsızlık ve gasp gibi ekonomide katma değer yaratmayan faaliyetleri kapsamaz(Çetintaş ve Vergil 2003: 17).

1.1.3. KAYITDIŞI EKONOMİK FAALİYETLERİN SINIFLANDIRILMASI

Kayıtdışı ekonomi konusunda yapılan sınıflandırmalarda farklılıklar söz konusudur. Bu konuda net bir sınıflandırma olmamasına karşın Türkiye'de bu konuda araştırma yapan araştırmacılar tarafından kayıtdışı ekonomi çoğunlukla üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutulmaktadır. Kayıtdışı ekonomi içinde yer alan faaliyetler:

a) Beyandışı ekonomik faaliyetler,
b) Enformel ekonomik faaliyetler,
c) Yasadışı ekonomik faaliyetler şeklinde üç grupta ele alınmaktadır.(Önder 2001: 1).

1.1.3.1. Beyandışı Ekonomik Faaliyetler

Beyandışı ekonomik faaliyetler; vergi yasalarında kurumsal olarak oluşturulmuş kuralların ihlal edilmesi ve bu kurallardan kaçınılan ekonomik faaliyetlerdir. Buradan hareketle, vergi idaresine bildirilmesi gerektiği halde

bildirilmeyen ve vergilemeden kaçan ekonomik faaliyetler beyandışı ekonomik faaliyetler kapsamına girmekte ve bu faaliyetlerden elde edilen gelir de beyandışı geliri meydana getirmektedir(Fiege 1990: 7).

Yalnızca vergi kanunlarına göre beyan edilmesi gerektiği halde beyan edilmeyen gelirleri kapsayan beyandışı ekonomik faaliyetler; bir ülkede milli gelir olarak tanımlanan kavram ile fiilen beyan edilen gelir arasındaki alanı kapsar. Bu alan, dar anlamda, yasal ekonomik faaliyetler alanında yürütülen, fakat vergi idaresine beyan edilmeyen gelir kalemlerinden oluşmaktadır. İdareye bildirilmeyen gelirler ya da gerçek değerlerinin altında beyan edilen gelirler, dar anlamdaki kayıtdışı ekonomik faaliyetleri oluşturur(Önder 2001: 1).

Çok sayıdaki beyandışı ekonomik faaliyetlere ilişkin şu örnekler verilebilir(Yılmaz 2006: 31-32):

- Resmi kayıtlara göre herhangi bir işte çalışmayacak olanların gerçekleştirdiği faaliyetler; emekli maaşı olan emeklilerin, malul aylığı alan sakat işçilerin, öğrenim kredisi alan öğrencilerin gerçekleştirdiği faaliyetler.
- Ek iş şeklindeki ekonomik faaliyetler; özel ders vermek, evde büro işleri yapmak, bilgisayar ve daktilo ile yazı işleri, evde çeviri yapmak, evde muhasebe defteri tutmak, evde fason imalat yapmak,
- Mal ya da hizmetin takas edilmesi
- Menkul değerlerde kira bedelinin beyan edilmemesi
- Faturasız mal ve hizmet alımı-satımı

1.1.3.2. Enformel Ekonomik Faaliyetler

Enformel ekonomik faaliyetler, gerçekleştirilen yasal faaliyetler sonucu elde edilen, ancak, gerek hukuki boşluklardan yararlanarak, gerekse de denetim mekanizmaları ile idari kurumların yetersizliği ve diğer faktörlerin etkisiyle kayıt düzeni ve beyan dışında tutulan vergilendirilmemiş kazançlar ve bu kazançların tekrar ekonomik faaliyetlerde kullanılması sonucu elde edilen vergi dışı gelirlerden oluşan büyüklüklerdir(Mavral 2003: 238). Zaman zaman sosyal ekonomi, hanehalkı ekonomisi, yerel ekonomi ya da ikinci ekonomi gibi kavramlarla da adlandırılan kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin ikinci grubunu oluşturan enformel ekonomik faaliyetler; formel olarak kayda geçmeyen ve formel ekonomik üretim ve değişim süreçlerine sahne olmayan faaliyetleri kapsar(Önder 2001: 1).

Ekonomik faaliyetler pazar içinde gelişir ve para bir değişim aracı olarak kullanılır. Enformel ekonomik faaliyetler ise üretim, mübadele ve tüketimin kayıtlı olmadığı, hatta bazen yasadışı faaliyetlerin yer aldığı ekonomi kesimidir. Bu alanda, piyasa ortamı kullanılmaz ve para mübadelesi hakim değildir. Enformel ekonomik faaliyetler alanında yoğun olarak sermaye kullanılmaz ve genelde pre-kapitalist dokular hakimdir. Öz tüketim, seyyar satıcılık vb. gibi faaliyetler kadar, yasadışı diğer bazı faaliyetler de enformel ekonomik faaliyetler alanı içinde yer alır(Önder 2001: 1).

Enformel ekonomik faaliyeti ortaya çıkaran üç ön koşul öne sürülebilir. Birincisi, faaliyetin ekonomik kazanç elde eden aktöre ek gelir yaratması ve potansiyel karın riskten fazla olması gerekir. İkincisi, ulusal hukuk, gelir toplama metodu veya finansal verileri kaydetmede yetersizlikler veyahut boşlukların bir sonucu olarak beyan edilmemiş ekonomik faaliyetlerin bilinçli olarak gizlenmesi gerekir. Üçüncüsü faaliyetin sadece ek gelir yaratması değil aynı zamanda kural

olarak ulusal gelir hesaplarına dahil olmayan ekonomik faaliyetleri kapsaması gerekir(Danopoulos ve Znidaric 2007: 70).

1.1.3.3. Yasadışı Ekonomik Faaliyetler

Kayıtdışı ekonomi sınıflandırması içerisinde yer alan yasadışı ekonomik faaliyetler; milli gelir hesaplarına dahil edilemeyen ve yasal olmayan ekonomik faaliyetleri kapsar. Uyuşturucu ticareti, silah kaçakçılığı fuhuş vs. faaliyetler ve işlemler bu konuda örnek gösterilebilir(Aktan 2006: 193). Bu sektördeki faaliyetler, yasadışılık nedeniyle teknik olarak kayıt altına alınamamaktadır. Aynı zamanda üretilen mal ve hizmetlerin toplumun refahını gösteren milli gelir hesaplarına dahil edilmesinin rasyonel ve normatif olup olmadığı hususunda tartışma vardır(Çomaklı 2007: 9).

Yasadışı ekonomik faaliyetin en önemli ayırt edici özelliği, bu faaliyetlerin kanuni bir dayanak noktasının olmayışı ve yasaların suç olarak belirttiği ve yasakladığı işlem ve faaliyetleri kapsamasıdır. Bir eylemin yasadışı olması için sadece faaliyetin kendisinin yasadışı olması değil, yanı sıra faaliyetin yapılış şekli de önemlidir. Bir diğer ayırt edici özellik ise, böylesi faaliyetlerin risk unsurunun yüksek oluşu ve buna bağlı olarak getirisinin de yüksek olmasıdır.

Yasaların suç saydığı her türlü faaliyet kayıtdışı ekonomi içinde yer almaz. Nitekim, rüşvet almak, hırsızlık yapmak ve kumar oynamak suretiyle elde edilen gelirler bu kazançları elde edenler açısından bakıldığında, gelir olmakla beraber gelir yaratıcı bir özellik taşımayan, ekonomiyi genişletmeyen bir özellik taşırlar. Sadece daha önce yaratılmış olan gelirin el değiştirmesine sebep olan suçlardır. Bu sebeple bu tür faaliyetler sonucu elde edilen gelirler kayıtdışı ekonomiye dahil

edilmemelidir. Dahil edildiğinde, yine GSMH tahmini gerçeği yansıtmayacak ve bu defa GSMH olduğundan daha yüksek tahmin edilecektir(Yılmaz 2006: 34).

Kısaca, kayıtdışı ekonomi bu üç bileşenden oluşmaktadır. Her ülkede bu bileşenleşin oranı farklı olduğu gibi, her ülkenin tarihsel süreci içerisinde ülkenin ekonomik, sosyal, siyasal ve mali yapısındaki değişikliklere bağlı olarak dönemden döneme de farklılık gösterir.

Bu üçlü sınıflandırmanın yanı sıra bu konuda yapılmış çalışmalarda farklı sınıflandırmalara rastlamak mümkündür. Örneğin Fiege(1990) kayıtdışı ekonomiyi dörtlü bir sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Bunlar sırasıyla: yasadışı ekonomi, beyandışı ekonomi, kayıtdışı ekonomi ve enformel ekonomidir. Friedrich Schneider(2002) de detaylı bir sınıflandırmaya girişerek kayıtdışı ekonomik faaliyetleri "yasadışı faaliyetler" ve "yasal faaliyetler" olarak ikiye ayırmıştır.

1.1.4. KAYITDIŞI EKONOMİYİ ÖLÇME YÖNTEMLERİ

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin resmi sektör dışında cereayan etmesi kayıtdışı ekonominin ölçümünü zorlaştırmaktadır. Bu durum araştırmacıları kayıtdışı ekonominin ölçülmesinde çeşitli tahmin metodları geliştirmeye itmiştir. Kayıtdışı ekonomiyi ölçmeye dönük yöntemler doğrudan yöntemler, dolaysız yöntemler ve modelleme yöntemi şeklinde üç yöntemden oluşmaktadır. Bu üç yöntem mikro yöntemler, makro yöntemler ve ekonometrik yöntemler olarak da bilinirler.

Tablo-2 Kayıtdışı Ekonomiyi Ölçmeye Yönelik Yöntemler

DOĞRUDAN YÖNTEMLER	
Metod	**Temel Özellikleri**
Anket Tekniği	Kayıtdışı ekonominin boyutları anket verileri yoluyla tahmin edilir.
Vergi İncelemeleri Yöntemi	Vergi inceleme miktarları ve beyan edilmemiş vergilendirilebilir gelir miktarından kayıtdışı ekonominin boyutu tahmin edilir
DOLAYLI YÖNTEMLER	
Metod	**Temel Özellikleri**
GSYİH Yöntemi	Bireysel istatistikler ya da milli gelirin harcama ve gelir istatistikleri arasındaki temel farklılık üzerinden kayıtdışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilir.
İstihdam Yöntemi	Resmi ekonomide genel olarak sabit bir iş gücü katılımı olduğu varsayımıyla, iş gücü katılımında azalma temel alınarak kayıtdışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilir.
İşlem Hacmi Yöntemi	Ekonomi içindeki toplam nominal GSYİH(resmi artı gayrı resmi)'yi hesaplamak için genel para hacmi hareketleri verilerinin kullanılıp, sonrasında da toplam nominal GSYİH'den resmi GSYİH'nin çıkarılması ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilir.
Cari Talep Yöntemi	Kayıtdışı hareketlerin nakit parayla yapıldığı ve kayıtdışı ekonomideki bir yükselişin cari talebi yükselteceği düşüncesiyle kayıtdışı ekonominin boyutları nakit para talebinden tahmin edilir.
Fiziksel Girdi Yöntemi (Elektrik Tüketimi)	Elektrik tüketiminin, genel ekonomik faaliyetlerin en iyi fiziksel göstergesi olduğu düşüncesiyle kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün tahmin edilmesi. Resmi GSHM büyüme oranı için harcanan elektrik tüketimini toplam elektrik tüketiminden çıkarıp aradaki farkın oranından kayıtdışı ekonominin büyüğünün tespit edilmesi yöntemidir.
MODELLEME YÖNTEMİ	
Metod	**Temel Özellikleri**
Gizli Değişkenler Yöntemi	Kayıtdışı ekonomiyi yükselttiği varsayılan —örneğin vergi yükü, hükümet düzenlemelerinin yükü— ve kayıtdışı ekonominin varlığının izleri olan para, resmi çalışma saati, işsizlik gibi örnekler yoluyla değişkenlerin fonksiyonlarını gözlemleyerek kayıtdışı ekonomi tahmin edilir.

Kaynak: Friedrich Schneider ve Dominik Enste, "Hiding in the Shadows The Growth of the Underground Economy" **International Monetary Fund,** 2002, March, s: 7-8

Tablo-2'de görüldüğü üzere kayıtdışı ekonomiyi ölçmeye yönelik doğrudan yöntemleri, anket ve vergi incelemeleri yaklaşımı, dolaylı yöntemleri, GSYİH yaklaşımı, istihdam yaklaşımı, işlem hacmi yaklaşımı, cari talep yaklaşımı ve

fiziksel girdi yaklaşımı oluştururken, modelleme yöntemi ise gizli değişkenler yaklaşımından meydana gelmektedir.

1.1.4.1. Doğrudan Yöntemler

Mikro yöntemler olarak da anılan doğrudan yöntemler; düzenlenmiş olan işgücü istatistikleri, gönüllü anket katılımlarının incelenmesi veya vergi ödemeleri ve diğer katılımcı yöntemlerle kayıtdışı ekonomiyi ölçmeye yönelik yöntemlerdir. Doğrudan yöntemler anket tekniği ve vergi incelemeleri yöntemi olmak üzere iki yöntemden meydan gelmektedir.

1.1.4.1.1. Anket Tekniği

Anket tekniğinde, yapılmış vergi incelemeleri, işverenler ve işçilerle yapılan anketlerle kişi ve kuruluşların kayıtdışı faaliyette bulunup bulunmadıkları tahmin edilmeye çalışılır. Yapılan anketlerde faaliyetlerinin ne kadarının kayıt altına alındığı ne kadarının alınmadığı bilgilerine yönelik sorular sormak suretiyle kayıtdışı ekonomi hakkında detaylı bilgiler elde etmek ve bu yolla kayıtdışı faaliyetlerin yapısal özelliklerinin tespit edilmesi amaçlanmaktadır(Işık ve Acar 2003: 123).

Anket tekniğini uygulamanın zorluğu ve ekonomik maliyetinin yanı sıra sadece anket yapılan yıla ilişkin sonuçlar vermesi nedeniyle çok sık kullanılmamaktadır. Aynı zamanda anket tekniği ile yapılan tahminlerin kayıtdışı ekonomiyi düşük gösterdiği de kabul edilmektedir(Savaşan 2004: 53). Çünkü anket yönteminin anket yapılan kişiler üzerindeki olumsuz psikolojik etkisi ve dolayısıyla yanlış cevaplar verebilmesi ihtimali söz konusudur.

1.1.4.1.2. Vergi İncelemeleri Yöntemi

İkinci bir doğrudan yöntem ise, vergi gelirlerinin vergi denetim elemanlarınca yapılan denetimlerine dayandırılarak yapılan ölçümlerdir. Vergi dairelerine beyan edilen gelir ile belirli denetimler sonucu ölçülen gelir kıyaslanarak kayıtdışı ekonomi tahmin edilmeye çalışılır(Çetintaş ve Vergil 2003: 21).

Vergi denetim elemanlarının vergi inceleme ve denetim sonuçları ile kayıtdışı ekonomiyi tahmin etmeye çalışmaları sıkça başvurulan bir yöntemdir. Ancak denetimlerin sadece vergi otoritelerinde kaydı olanlar üzerinde yoğunlaşması, tamamen kayıtdışı ekonomik faaliyetler yürüten birey ve kurumları dışarıda bıraktığı için bu yöntemin kayıtdışı ekonomiyi düşük gösterdiği öne sürülmektedir(Savaşan 2004: 58).

1.1.4.2. Dolaylı Yöntemler

Makro yöntemler olarak da adlandırılan dolaylı yöntemlerde kayıtdışı ekonomiyi ölçmek için GSMH, GSYİH, işsizlik gibi makro göstergeler analiz edilir. Dolaylı yöntemlerde parasal, demografik veya kayıtdışı ekonominin ortaya çıkmasına neden olan vergi vb. göstergeler ile milli muhasebe hesapları ile kayıtdışı ekonomi tahmin edilmeye çalışılır. Bu yöntemlerin avantajı kayıtdışı ekonominin makro ölçüdeki büyüklüğünü belli bir dönem içindeki gelişimini ortaya koymasıdır(Schneider ve Enste 2000: 92)

Kayıtdışı ekonomiyi ölçmeye çalışan dolaylı yöntemleri beş ayrı grupta toplamak mümkündür. Bunlar; GSYİH yaklaşımı, istihdam yaklaşımı, parasalcı yaklaşım ve fiziksel girdi yaklaşımı ve MIMIC yaklaşımıdır.

1.1.4.2.1. GSYİH Yöntemi

Bu yönteme göre; GSYİH'nın gelir, üretim ve harcama yoluyla hesaplanan değerleri birbiriyle karşılaştırılır. Bu yöntemlerle hesaplanan GSYİH büyüklüklerinin birbirlerine denk olması gerekir. Birbirlerine denk olması gereken bu üç harcama yöntemi birbirleriyle karşılaştırıldığında ortaya çıkan farklılıklar kayıtdışı ekonominin düzeyini gösterir(Dura 1997: 8)

Bu yöntemin sakıncası, GSYİH hangi yöntemle hesaplanırsa hesaplansın GSYİH'ya ulaşmak için kullanılan ara değerler kesin rakamlar değildir. Ayrıca resmi istatistiklerde GSYİH hesaplamasında kullanılan yöntemlerin farklılığına karşın hesaplamaların birbirine eşit olması rakamlarla oynandığı imajını uyandırmaktadır(Özsoylu 1996: 28).

1.1.4.2.2. İstihdam Yöntemi

İstihdam yönteminde nüfusun, sivil işgücü arzının ve istihdamın zaman içindeki gelişimine bakılarak kayıtdışı ekonominin varlığı ve büyüklüğü konusunda tahminde bulunulmaya çalışılmaktadır. Sivil işgücü arzının toplam nüfusa oranı ile istihdamın toplam nüfus içindeki payında, zaman içinde benzer gelişmenin olması beklenir. Eğer bu gelişim olmuyor ve zamanla istihdamın toplam nüfusa oranı azalmaya başlamışsa, kayıtdışı istihdamın, dolayısıyla kayıtdışı ekonominin varlığından söz edilebilir(Kıldiş 2000: 14-15).

İstihdam yönteminin avantajı, hesaplama yöntemlerinin kolay olmasıdır. Ancak önemli iki dezavantajı söz konusudur. Birincisi, genellikle karşılaştırmaların yapıldığı son 30-40 yılda bazı sosyal gelişmeler olmuştur. Özellikle kadınların

toplam istihdam rakamlarına daha yoğun katılımı, yıllar itibarı ile bu oranları yükseltici özellik gösterebilir. İkinci dezavantaj ise, istihdam ediliyor görünenlerin ikinci bir işte çalışıyor olmasıdır. Bu yöntemle yapılan hesaplamalarda kayıtdışı sektör için ancak en alt sınır oranların tespiti mümkündür(Özsoylu 1996: 29).

1.1.4.2.3. Parasalcı Yöntemler

Parasal yöntemler; dolaşımdaki para, mevduat hesapları gibi parasal büyüklükler üzerinde bıraktığı düşünülen izlerden hareketle kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün tahmin edilmeye çalışıldığı yöntemlerdir(Ilgın 2002: 147). Bu yönteme göre çek ve nakit para kullanımı kayıtdışı ekonomi hakkında ilgililere bilgi verebilir. Parasalcı yönteme göre kayıtdışı ekonomide yapılan ödemelerin büyük çoğunluğu, bu konudaki denetimlere imkan vermemek bakımından nakit para ile yapılmaktadır(Kıldiş 2000: 15).

Parasalcı yöntemde; sabit oran yaklaşımı, işlem hacmi yaklaşımı, ekonometrik yaklaşım ve nakit para oranı yaklaşımı olmak üzere dört temel yöntem vardır.

1.1.4.2.3.1. Sabit Oran Yöntemi

Bu yöntemde; piyasadaki nakit para ve toplam mevduat hareketleri izlenerek, dolaşımdaki paranın toplam mevduata oranının sabit olduğu varsayımı esas alınarak, bu orandaki artışla kayıtdışı ekonomi ölçülmeye çalışılır. Orandaki artış kayıtdışı ekonominin büyüdüğü, buna karşılık azalış ise kayıtdışı ekonominin azaldığı yönünde yorumlanır. Bu yöntemde toplam vadesiz mevduata(D) oranla dolaşımdaki toplam para miktarının(C), diğer bir deyişle k=C/D oranındaki

değişmelerin kayıtdışı ekonomideki hareketlerden kaynaklandığı, bu oranın yükselmesinin kayıtdışı ekonominin büyüdüğünü gösterdiği kabul edilmektedir(Ilgın 2002: 147-148).

Para piyasalarındaki hareketlerin izlenerek kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün tahmin edilmeye çalışıldığı bu yöntem ilk kez 1958 yılında Cagan tarafından kullanılmış ve daha sonra 1977 yılında Gutman tarafından geliştirilmiştir. Dayandığı varsayımların reel hayata pek uygun olmaması, bu yöntemin eleştiri almasına ve bu yolla ulaşılan sonuçlara kuşkuyla bakılmasına yol açmıştır(Bakkal 2007: 119).

1.1.4.2.3.2. İşlem Hacmi Yöntemi

Öncülüğünü Fiege'nin yaptığı işlem hacmi yönteminde Fisher eşitliğinden hareket edilir. Bu yönteme göre MV=PT olarak bilinen eşitliğin değişkenlerinden işlem hacmini ifade eden T ile GSYİH arasındaki ilişkinin uzun dönemde sabit olduğu varsayılmaktadır(Özsoylu 1996: 30). Kayıtdışı parasal işlemler de, toplam parasal işlemler içinde yer almakla birlikte GSYİH rakamlarına yansımadığından, bu orandaki artış kayıtdışı ekonominin arttığı şeklinde yorumlanır(Bakkal 2007: 122).

1.1.4.2.3.3. Ekonometrik Yöntem

Bu yöntemde, nakit para talebinin ekonometrik bir denklem ile tahmin edilerek kayıtdışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmeye çalışılmaktadır. Bu yönteme göre, kayıtdışı ekonominin en önemli nedeni yüksek vergi oranlarıdır. Bu yöntemde de, kayıt dışı ekonomide ödeme aracının peşin para olduğu ve paranın

dolaşım hızının kayıtlı ve kayıt dışı ekonomilerde aynı olduğu varsayılmaktadır(Sarılı 2002: 37).

İlk olarak Vito Tanzi tarafından 1979 yılında önerilen ve 1980 yılında revize edilerek 1983'te ABD ekonomisine uygulanan yöntem, ekonomik parasal yöntemlerin en bilineni olup çeşitli farklılaştırmalar yapılarak diğer ülkelerde yapılan ekonometrik çalışmalarda yol gösterici olmuştur. (Işık ve Acar 2003: 125).

Ekonometrik yöntemde genelde iki farklı yöntem kullanılarak kayıtdışı ekonomi tahmin edilir. Bu yöntemlerden birisi sıfır vergi oranı yöntemi, diğeri ise minimum vergi oranı yöntemidir. Tanzi(1983)'nin geliştirdiği sıfır vergi oranı yöntemi öncelikle parasalcı yöntemlerde olduğu gibi, kayıtdışı ekonomilerde işlemlerin nakit parayla yapıldığı ve paranın dolaşım hızının, kayıtdışı ve kayıtlı ekonomilerde aynı olduğu varsayımlarına dayanır. Nakit paranın geniş anlamlı paraya oranının, kişi başına düşen reel gelir, mevduat faiz oranı, maaş ve ücret ödemelerinin milli gelir içindeki payı, ortalama vergi oranı ve enflasyon oranına bağlı olduğu olduğu kabul edilir ve nakit para talebi sözkonusu değişkenler ile regresyonu analiz edilir. Sonrasında ise vergi değişkeni sıfır alınarak, yani verginin olmadığı durumda para talebi tahmin edilir. İki para talebi tahmini arasındaki fark, kayıtdısı ekonomide kullanılan nakit para düzeyini vermektedir(Kök ve Şapcı 2006: 15). Bir diğer yöntem olan minimum vergi oranı yönteminde ise kayıtdışı ekonomi oranı belirli bir yıl için tahmin edilen para stokunu daha düşük bir vergi oranında hesaplayarak elde edilir. Tanzi bu bağlamda ABD için 1929'dan 1970 yılına kadar gözlemlenen en düşük vergi oranlarını esas alarak kayıtdışı ekonomideki yasadışı amaçlar için kullanılan paranın hızının, resmi ekonomide yasal amaçlar için kullanılan para miktarı ile aynı olduğunu varsayarak kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü hesaplamıştır(Çetintaş ve Vergil 2003: 23).

1.1.4.2.3.4. Nakit Para Oranı Yöntemi

1970'lere doğru ABD'de ekonomik işlemleri kolaylaştıracak birçok ödeme aracının gelişmiş olmasına karşın insanların banka hesapları dışında, ellerinde büyük miktarda para tuttukları ve nakit para miktarında –özellikle de büyük rakamlı banknotlarda- ciddi düzeyde bir artış olduğu gözlemlenmiş ve bu artışın sebeplerinden birisinin kayıtdışı faaliyetlerle ilgili ödemelerin resmi kayıtlara girmeden büyük miktarlı banknotlarla nakit olarak yapılması eğilimi olduğu ileri sürülmüştür(Altuğ 1994: 73-74). Bu gözlemden hareketle piyasadaki para talebi artışı üzerinden kayıtdışı ekonomi oranı tahmin edilmeye çalışılmıştır.

1.1.4.2.4. Fiziksel Girdi Yöntemi (Elektrik Tüketimi)

Kayıtdışı ekonomiyi tahmin etmeye dönük yöntemlerden birisi de son yıllarda popüler olan fiziksel girdi yaklaşımıdır. Bu yöntemde kayıtdışı ekonomi, fiziksel girdilerdeki –özellikle de elektrik kullanımındaki- farklılıklar araştırılarak tahmin edilmeye çalışılır. Bu yöntemin dayanak noktası bütün ekonomik ilişkilerin elektrik tüketimi ile aşırı ilşikili olduğudur(Çetintaş ve Vergil 2003: 23). Bu yaklaşıma göre milli üretim ile elektrik üretimi arasındaki fark kayıtdışı ekonomi konusunda fikir sunar. Ancak milli üretim ile elektrik üretimi arasında her zaman doğrusal ve güçlü bir ilişkinin varlığını ileri sürmek mümkün değildir. Burada önemli olan kriter, ülke içinde yapılan toplam üretimin ne ölçüde elektrik yoğun bir üretim olduğudur(Bakkal 2007: 126). Ayrıca kayıtdışı ekonomide gerçekleşen üretimin küçük ölçekli ve düşük düzeyde teknolojik girdileri olan emek yoğun üretim olmasından kaynaklı bu sektördeki üretimin büyük kısmının elektrik tüketimine bağlı değildir(Savaşan 2004: 58).

1.1.4.3. Modelleme Yöntemi (MIMIC Modeli)

Yukarıda incelenen yöntemlerin ortak özelliklerine bakıldığında, bu yaklaşımların kayıtdışı ekonomiyi tek bir makro ekonomik nicelik üzerinden tahmin etmeye çalıştıkları gözlenebilir. Modelleme yöntemi ise tek bir büyüklüğü ele almak yerine kayıtdışı ekonominin ortaya çıkmasına yol açan birçok sebep ve bunların etkilerine odaklanır. Bu yöntem, gözlemlenemeyen değişkenleri gözlemleyebilmek için gözlemlenebilen değişkenler ortaya koyar(Schneider ve Enste 2000: 83).

Uluslararası düzeyde kayıtdışı ekonominin ölçümü için çok farklı metodlar kullanılmıştır. MIMIC (Multiple Indicator Multiple Causes- Çoklu Gösterge Çoklu Neden) yöntemi de kayıtdışı ekonominin ölçümü için kullanılan aynı zamanda ekonometrik bir model olan zaman serisi tahmin modelidir. MIMIC yöntemi, gözlenebilir çoklu göstergelerin bir kümesiyle kayıtdışı faaliyetlerin seviyesini belirleyen gözlenebilen ekonomik durumların bir sayısını dikkate alır(Baldemir ve diğ. 2005: 238).

MIMIC yönteminin en önemli özelliği, yukarıda özetlenen yöntemlerin aksine kayıtdışı ekonominin para üretim ve işgücü piyasalarında yarattığı etkilerden sadece birinden değil, hepsinden ve eş anlı olarak faydalanmasıdır. Bu göstergeleri, teorik olarak kayıtdışılığa neden oldukları ileri sürülen vergi yükü, devletin dayattığı diğer yükler(düzenlemeler, bürokrasi, vs.), enflasyon, işsizlik, ve vergi ahlakı gibi değişkenlerle bir istatistiksel çerçeve içinde ve birlikte ele almaktadır(Savaşan 2004: 58).

MIMIC model iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisi, gizli değişkeni gözlemlenen gösterge değişkenlere bağlayan ölçüm modeli, ikincisi ise

gözlenemeyen değişkenler ile neden değişkenleri arasındaki ilişkiyi belirleyen yapısal modeldir. (Baldemir ve diğ. 2005: 238-239).

1.1.5. KAYITDIŞI EKONOMİNİN BOYUTLARI

Sebep olduğu olumsuzluklar ve özellikle de ortaya çıkan vergi kaybının büyüklüğünün tespit edilmesi yönündeki istek, kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin hacminin hangi boyutta olduğu konusunda merak uyandırmıştır. Bu merakla kayıtdışı ekonominin hacmini tahmin etmeye yönelik olarak ilk defa 1958 yılında Philliph Cagan tarafından "sabit oran yöntemi" veya "emisyon yöntemi" denilen yöntem geliştirilmiş ve Amerika'daki kayıtdışı ekonominin hacmini tahmin etmeye yönelik olarak kullanılmıştır. Bu çalışmanın yayınlanmasıyla kayıtdışı ekonomi kavramı iktisat literatüründe ilk defa gündeme gelmiştir(Yılmaz 2006: 117). Daha sonraki yıllarda farklı yönetmler kullanıldığı çalışmalarda kayıtdışı ekonomi ulusal ve uluslararası düzeyde tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın bu kısmında ulusal ve uluslararası düzeydeki kayıtdışı ekonomi boyutları ortaya konacaktır.

1.1.5.1. Kayıtdışı Ekonominin Uluslararası Boyutları

Kayıtdışı ekonomi bugün sadece ulusal değil, özellikle küreselleşme olgusu, sermaye ve emek hareketlerinin mobilizasyonu ile birlikte uluslararası bir niteliğe bürünmüştür. Kayıtdışı ekonomi olgusu gelişmiş ülkelerde de görülmüş ve hala devam etmekte, üstelik giderek artan bir hızla artış göstermektedir. Bir yandan bu durumun sadece bir gelişmişlik veya geri kalmışlık meselesi olarak görülüp görülmeyeceği, öte yandan da kayıtdışı ekonomi hacminin genel olarak dünyada nasıl bir gelişim gösterdiği konusunu netleştirmek gereklidir. Bu bilgiler ışığında Türkiye'deki kayıtdışı ekonomiyi değerlendirebilmek için, öncelikle dünyadaki

gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler(GÖÜ) ile geçiş aşamasındaki ülkelerden bazılarında kayıtdışı ekonominin 1960'lı yıllardan itibaren boyutlarının hangi büyüklükte olduğu ve nasıl gelişim gösterdiği üzerinde durmakta fayda vardır.

Tablo-3 Ülke Gruplarında Kayıtdışı Ekonominin GSMH'ye Oranı(%), 1988–2000

Ülke Grupları	**Kayıtdışı Ekonominin GSMH'ye oranı(%)**
Gelişmekte olan ülkeler	35–44
Geçiş ekonomileri	21–30
OECD ülkeleri	14–16
Bulgular farklı tahmin metodları kullanılarak bulunmuştur.	

Kaynak: Friedrich Schneider ve Dominik Enste(2002) "Hiding in the Shadows The Growth of the Underground Economy", **International Monetary Fund**, ss:3

Tablo-3'te genel olarak ülke grupları incelendiğinde; dünya genelinde GOÜ'lerde dahil olmak üzere kayıtdışı ekonominin giderek artan bir eğilim sergilediği anlaşılmaktadır. Nitekim GOÜ'lerde 1988-2000 arasında kayıtdışı ekonominin GSMH'ye oranı %35'ten %44'ler düzeyine yükselirken, aynı şekilde çoğu gelişmiş ülkelerden oluşan OECD ülkeleri de 2 puanlık artışla %14'ten %16'lar düzeyine yükselmiştir.

1.1.5.1.1. Gelişmiş Ülkelerde Kayıtdışı Ekonomi

Gelişmiş ülkelerde kayıtdışı ekonominin varlığı konusunda artan bir eğilim söz konusudur. Buna karşın gelişmiş ülkelerdeki kayıtdışı ekonomi oranı GOÜ'lerle kıyaslandığında daha küçük düzeylerdedir. Ancak yapılan çeşitli tahminler gelişmiş ülkelerde de kayıtdışı ekonominin dikkate değer oranlarda olduğunu göstermektedir(Fleming ve diğ. 2000: 407).

Tablo-4 incelendiğinde çoğu gelişmiş ülke sınıfında yer alan OECD ülkelerinde 1960'lardan itibaren kayıtdışı ekonominin GSYİH içindeki payı giderek artan bir eğilim göstermektedir. Nitekim 1960'ta 5.1 olan kayıtdışılık oranı 2000–2001 yılları itibariyle 16.7 düzeyine yükselmiştir.

Tablo-4 OECD Ülkelerinde Kayıtdışı Ekonominin GSYİH'ya Oranı (%)

Ülkeler/ Yıllar	**1960**	**1978**	**60-78 Artış Oranı**	**89-90**	**90-93**	**94-95**	**96-97**	**78-97 Artış Oranı**	**1999-2000**	**2000-2001**
İsveç	5.4	13.2	7.8	15.8	17.0	18.6	19.5	6.3	19.2	19.1
Belçika	4.7	12.1	7.4	19.3	20.8	21.5	22.2	10.1	22.2	22.0
Danimarka	3.7	11.8	8.1	10.8	15.0	17.8	18.2	6.4	18.0	17.9
İtalya	4.4	11.4	7	22.8	24.0	26.0	27.2	15.8	27.1	27.0
Hollanda	5.6	9.6	4	11.9	12.7	13.7	13.8	4.2	13.1	13.0
Fransa	5.0	9.4	4.4	9.0	13.8	14.5	14.8	5.4	15.2	15.0
Norveç	4.4	9.2	4.8	14.8	16.7	18.2	19.4	10.2	19.1	19.0
Avusturya	4.6	8.9	4.3	5.1	6.1	7.0	8.6	-0.3	9.8	10.6
Kanada	5.1	8.7	3.6	12.8	13.5	14.8	14.9	6.2	16.0	15.8
Almanya	3.7	8.6	4.9	11.8	12.5	13.5	14.8	6.2	16.0	16.3
ABD	6.4	8.3	6.1	6.7	8.2	9.2	8.8	0.5	8.7	8.7
İngiltere	4.6	8.0	3.4	9.6	11.2	12.5	13.0	5	12.7	12.5
Finlandiya	3.1	7.6	4.5	-	-	-	-	-	18.1	18.0
İrlanda	1.7	7.2	5.5	11.0	14.2	15.4	16.0	8.8	15.9	15.7
İspanya	2.6	6.5	3.9	16.1	17.3	22.4	23.0	16.5	22.7	22.5
İsviçre	1.1	4.3	3.2	6.7	6.9	6.7	7.8	3.5	8.6	9.4
Japonya	2.0	4.1	2.1	-	-	10.6	11.3	7.2	11.2	11.1
Yunanistan	-	-	-	-	27.2	29.6	30.1	-	28.7	28.5
Avustralya	-	-	-	10.1	13.0	13.8	13.9	-	14.3	14.1
Y.Zelanda	-	-	-	9.2	9.0	11.3	-	-	12.8	12.6

Portekiz		-	-	-	15.6	22.1	22.8	-	22.7	22.5
Ortalama(%)	**5.1**	**8.7**	**5**	**11.9**	**14.4**	**15.9**	**16.8**	**7.5**	**16.8**	**16.7**

Kaynak: Friedrich Schneider "The Size of Shadow Economies in145 Countries from 1999 to 2003" **Brown Journal of World Affairs**, Wınter/Sprıng 2005 Volume XI, Issue 2, ss:113-129

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğü konusunda tablo genel olarak değerlendirildiğinde, 2000-2001 yıllarında kayıtdışı ekonomi/GSYİH oranına bakıldığında, bu oran en düşük ABD ve İsviçre'de iken en yüksek İtalya ve Yunanistan'a aittir. Tablo-5 daha detaylı incelendiğinde:

⇨ 1960 ve 1978 yıllarını da kapsayan 1960–1978 yılları arasındaki yaklaşık 19 yıllık süreçte, kayıtdışı ekonominin GSYİH içindeki payının %5.1'den %8.7'ye yükseldiği ve 1978 yılı itibarıyla kayıtdışı ekonominin en yüksek olduğu ilk üç ülkenin sırasıyla; İsveç (%13.2), Belçika (%12.1), Danimarka (%11.8) olduğu,

⇨ 1978-1997 arasındaki 21 yıllık süreçte ise sadece Avusturya'da %3'lük gerileme görülürken, bu dönemde OECD ülkelerinde kayıtdışı ekonominin GSYİH'ya oranının %8.7'den %16.8'e yükseldiği görülmektedir. 2001 yılı itibarıyla kayıtdışı ekonominin en yüksek oranda olduğu üç ülkenin sırasıyla; Yunanistan (%28.5), İtalya (%27.0), İspanya ve Portekiz (%22.5) olduğu, görülmektedir.

1.1.5.1.2. Gelişmekte Olan Ülkelerde Kayıtdışı Ekonomi

GOÜ'lerdeki kayıtdışı ekonominin gelişme eğilimini tespiy etmeye olanak verecek veriler uzun bir dönem boyunca elde edilememiştir. Bu sınırlı veriler,

sadece belli tarihlerde kayıtdışı ekonomi boyutunun büyüklüğü ve her grup içindeki ülkelerin kendi aralarında ve birbirleri ile kıyaslanmasına olanak verecek niteliktedir.

Tablo-5'de 145 ülkenin kayıtdışı ekonomi oranlarının GSMH'ya oranları çeşitli gruplandırmalar yapılarak verilmiştir. DYMIMIC ve cari talep yaklaşımlarına göre 1999-2003 yılları arasında Latin Amerika ve Afrika ülkeleri kayıtdışı ekonominin en yoğun olduğu ülkeler olarak göze çarpmaktadır. 145 ülkenin ortalama kayıtdışı ekonomi oranlarına bakıldığında dünya genelinde artan bir eğilimin varlığını öne sürmek mümkündür.

Tablo-5 Çeşitli Ülke Gruplarında Kayıtdışı Ekonominin GSYİH'ya Oranı(%)

Ülkeler/Yıllar	Kayıtdışı Ekonomi Ortalamasının GSYİH'ya Oranı (DYMIMIC ve Cari Talep Yaklaşımı)		
	1999/2000	2000/2001	2002/2003
Afrika(24)	33,9	37,4	41,2
Latin Amerika(17)	34,2	37,7	41,5
Asya(28)	28,5	29,5	30,5
Geçiş Ekonomileri(23)	31,5	34,6	37,9
OECD ülkeleri(21)	13,2	15,7	16,8
Güney Pasifik Adaları(10)	31,7	3,6	33,4
Komunist Ülkeler(3)	19,8	21,1	22,3
Ortalama Oran(145 ülke)	33,6	34,5	35,2

Kaynak: Friedrich Schneider, "The Size of Shadow Economies in145 Countries from 1999 to 2003" **Brown Journal of World Affairs**, Wınter/Sprıng 2005 Volume Xı, Issue 2, pp:113-129

Schneider(2005) 110 ülkede kayıtdışı ekonomiyi MIMIC yaklaşımı ile incelediği çalışmasında GOÜ kapsamında ele aldığı 88 ülke içerisinde yer alan 24 Afrika ülkesinde 1999-2001 yılları arasında kayıtdışı ekonominin GSYİH'ye oranını

ortalama %37,5 bulmuştur. 1999 yılında 24 Afrika ülkesinde kayıtdışı ekonominin GSYİH'ye oranı ortalama %33,9 iken 2001 yılında ise %41,2'ye yükselmiştir. GOÜ kapsamındaki 28 Asya ülkesinde 1999-2003 yılları arasındaki ortalama kayıtdışı ekonomi oranı %37,8 düzeyinde seyretmiştir. Asya ülkeleri kapsamında yer alan Türkiye'de ise bu oran 1999 %32,1 iken 2003 yılında %34,3 olmuştur. Latin Amerika'da yer alan 17 ülkede ise durum değişmemiş, 1999 yılında GSYİH'ya oranı %34,2 olan kayıtdışı ekonomi, 2003 yılında %7,3 artarak %41,5 olmuştur. Geçiş ekonomileri adı verilen eski Sovyet ülkeleri ve Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri(MDAÜ)'nde kayıtdışı ekonominin GSYİH'ye oranı 1999 yılında %31,5 ortalamaya sahipken 2003'te %38'ler düzeyine çıkmıştır.

Tablo–6 GOÜ'de Kayıtdışı Ekonominin GSYİH'ye Oranı(%)

Ülkeler/Yıllar	**Kayıtdışı Ekonomi Ortalamasının GSYİH'ya Oranı (DYMIMIC ve Cari Talep Yaklaşımı)**		
	1999/2000	**2000/2001**	**2002/2003**
Cezayir	28,7	31,9	34,1
Benin	39,6	42,3	45,2
Botvsvana	27,6	30,9	33,4
Burkina Faso	31,9	35,4	38,4
Kamerun	25,9	28,7	32,8
Fildişi Sahili	33,4	36,2	39,9
Mısır	30,5	32,4	35,1
Etiyopya	33,7	37,4	40,3
Gana	32,9	35,4	38,4
Kenya	28,4	31,2	34,3
Madagaskar	32,4	35,8	39,6
Malavi Cumhuriyeti	33,5	37,0	40,3
Mali	32,7	36,9	41,0
Fas	29,8	32,7	36,4
Mozambik	35,9	38,1	40,3
Nijer	32,2	37,4	41,9
Nijerya	46,7	51,5	57,9
Senegal	35,1	39,1	43,2
Güney Afrika	22,1	24,2	28,4
Tanzanya	45,6	51,3	58,3
Tunus	30,9	33,6	38,4
Uganda	37,2	40,1	43,1
Zambiya	40,7	44,3	48,9
Zimbabwe	47,3	53,4	59,4

Ağırlıksız Ortalama	**33,9**	**37,4**	**41,2**
Bangladeş	28.4	32,4	35,6
Çin	10,5	12,0	13,1
Hong Kong	11,9	13,4	16,6
Hindistan	20,6	21,8	23,1
Endonezya	15,4	17,6	19,4
İran	13,7	16,8	18,9
İsrail	16,3	18,9	21,9
Ürdün	15,4	17,1	19,4
Kore Cumhuriyeti	22,3	24,9	27,5
Lübnan	27,4	30,4	34,1
Malezya	25,1	27,4	31,1
Moğolistan	16,2	17,1	18,4
Nepal	31,7	35,2	38,4
Pakistan	28,2	31,4	36,8
Filipinler	37,2	40,1	43,4
Suudi Arabistan	14,2	16,0	18,4
Singapur	9,8	11,2	13,1
Sri Lanka	36,2	40,1	44,6
Suriye Arap Cumhuriyeti	12,8	16,2	19,3
Tayland	43,2	47,3	52,6
Türkiye	26,3	29,4	32,1
BAE	19,8	22,7	26,4
Vietnam	10,9	12,3	15,6
Yemen	20,7	23,4	27,4
Ağırlıksız Ortalama	**21,4**	**24,0**	**26,9**
Arjantin	22,1	24,8	25,4
Bolivya	55,4	60,4	67,1
Brezilya	32,5	36,4	39,8
Şili	13,6	16,4	19,8
Kolombiya	33,4	36,2	39,1
Kosta Rika	22,0	24,2	26,2
Dominik Cumhuriyeti	28,4	30,4	32,1
Ekvador	28,9	31,4	34,4
Guatemala	41,4	45,9	51,5
Honduras	40,7	44,3	49,6
Jamaika	31,4	33,2	36,4
Meksika	24,1	27,1	30,1
Nikaragua	40,1	43,2	45,2
Panama	51,4	58,2	64,4
Peru	47,1	52,3	59,9
Uruguay	41,3	45,3	51,1
Venezuela	27,4	30,4	33,6
Ağırlıksız Ortalama	**34,2**	**37,7**	**41,5**
Arnavutluk	32,6	30,6	33,4

Ermenistan	43,8	44,3	46,3
Azerbaycan	50,3	57,4	60,6
Belarus	44,2	46,0	48,1
Bosna Hersek	28,3	31,9	34,1
Bulgaristan	29,4	33,2	36,9
Hırvatistan	28,4	30,4	33,4
Çek Cumhuriyeti	15,9	17,2	19,1
Çek Cumhuriyeti	57,8	62,4	67,3
Macaristan	21,4	23,9	25,1
Kazakistan	33,7	38,4	43,2
Kırgızistan	32,4	36,1	39,8
Letonya	32,5	36,3	39,9
Litvanya	34,7	27,1	30,3
Moldova	36,4	41,7	45,1
Polonya	21,3	24,3	28,6
Romanya	26,2	30,6	34,4
Rusya	37,5	41,3	46,1
Slovakya	14,3	16,2	18,9
Slovenya	21,5	24,3	27,1
Ukrayna	43,3	47,3	52,2
Özbekistan	27,3	30,1	34,1
Yugoslavya	21,9	25,8	29,1
Ağırlıksız Ortalama	**31,5**	**34,6**	**37,5**
Genel Ortalama	**30,2**	**33,4**	**36,8**

Kaynak: Friedrich Schneider, "Shadow Economies Around The World: What Do We Really Know?", **European Journal of Political Economy**, Vol. 21 (2005) 598– 642, Sf:607-611

Eilat ve Zinnes(2002) da GOÜ'lerde kayıtdışı ekonominin büyük çoğunlukla artan eğilimde olduğunu ortaya koymuşlardır. Buradan hareketle kayıtdışı ekonomi olgusunun iktisadi gelişmişlikle ilişkisinin olduğu öne sürülebilir. Bu açıdan bakıldığında kayıtdışı ekonominin oluşumunda, özellikle gelişmekte olan ekonomilerde ekonominin genel verimsizliği ve yaygın işsizlik önemli etkenlerdir. Üretim sürecinde varolan genel verimsizlik düzeyi, yükümlüyü, karı arttırmaya yönelik olarak, maliyet unsurlarından tasarrufa yöneltir. Bu yöneliş, vergi dairesine düşük gelir göstermek ya da beyanname vermemek şeklinde ortaya çıkabilir.(Önder, 2001: 3)

1.1.5.2. Kayıtdışı Ekonominin Ulusal Boyutları

Türkiye'de kayıtdışı ekonominin hacmini tahmin etmek için bugüne kadar çok sayıda araştırmacı tarafından, en çok, parasal yaklaşıma dayalı yöntemler olan ekonometrik yöntem, sabit oran ve işlem hacmi yöntemleri kullanılmıştır. Bununla beraber; GSYİH yöntemi, vergi inceleme sonuçlarından, sektörel izlerden ve istihdamdaki izlerden hareketle de tahminler yapılmıştır(Yılmaz 2006: 144).

Tablo-7 Türkiye'de kayıtdışı ekonomi konusunda yapılan seçilmiş çalışmaların sonuçlarını göstermektedir. Tablo-7'den de görüldüğü üzere her araştırmacı Türkiye'de kayıtdışı ekonominin boyutları üzerine yaptığı araştırmada farklı sonuçlara ulaşmıştır. Bu sonuçlara göreTürkiye'de kayıtdışı ekonomini büyüklüğü GSMH'nin %1,5 ile %184'ü değişmektedir.

Tablo-7 Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi Tahmini Konusunda Yapılan Çalışmalar

Araştırmacı	Çalışmanın yapıldığı zaman dilimi	Kayıtdışı Ekonominin GSYİH'ye oranı (%)	Yöntem
Derdiyok	1991	7,78	Tanzi Yaklaşımı(MVO)
Derdiyok	1991	26,20	Tanzi Yaklaşımı(SVO)
Akyüz ve Bahçekapılı	1960-1992	5-10	Tanzi Yaklaşımı(SVO)
Yamak	1994	9,9	Tanzi Yaklaşımı(MVO)
Yamak	1994	24,8	Tanzi Yaklaşımı(SVO)
Kasnakoğlu ve Yayla	1997	25,9	Tanzi Yaklaşımı(SVO)
Kasnakoğlu ve Yayla	1997	9	Tanzi Yaklaşımı(MVO)
Aktürk ve Diğerleri	2002	16,2	Tanzi Yaklaşımı(SVO)
Özsoylu	1990	7,5	GSYİH yaklaşımı
Öğünç ve Yılmaz	1999	7,53	GSYİH yaklaşımı
Temel ve Diğerleri	1991	1,50	GSYİH yaklaşımı
Us	2001	19	GSYİH yaklaşımı
Özsoylu	1990	11,7	İşlem hacmi yaklaşımı

Temel ve Diğerleri	1991	1,91	İşlem hacmi yaklaşımı
Kasnakoğlu ve Yayla	1997	31	İşlem hacmi yakaşımı
Öğünç ve Yılmaz	1998	25,8	Basit Parasal Oran Yaklaşımı
Ilgın	2001	66,2	Basit Parasal Oran Yaklaşımı
Kasnakoğlu ve Yayla	1997	30,4	Basit Parasal Oran Yaklaşımı
Ilgın	1993	25,4-57,2	Basit Parasal Oran Yaklaşımı
Temel ve Diğerleri	1991	1,91	Sabit oran yaklaşımı
Ilgın	1968-2001	31-84	Sabit Oran Yaklaşımı
Tandırcıoğlu	2000	83,3	Sabit Oran Yaklaşımı
Yılmaz	1970-2004	94	Sabit Oran Yaklaşımı
Us	1987-2003	48	Sabit Oran Yaklaşımı
Akalın ve Kesikoğlu	1970-2005	14-134	Sabit Oran Yaklaşımı
Öğünç ve Yılmaz	1999	20,5	Parasalcı yaklaşım
Özsoylu	1990	6,9-11,7	Parasalcı yaklaşım
Us	1997-2003	9	Ekonometrik Yaklaşım
Temel ve Diğerleri	1991	7,88	Ekonometrik Yaklaşım
Baldemir ve Diğerleri	1980-2003	10,8-26	MIMIC Model
Savaşan	1970-1998	27	MIMIC Model
Ilgın	1985-2001	26-184	Vergi Yaklaşımı
Pınar	1997	31	Vergi Yaklaşımı
Us	1985-2002	26-184	Vergi Yaklaşımı
Us	1978-2009	5-64	Karma Elektrik Tüketimi Yaklaşımı
Us	1978-2000	3-16	Basit Elektrik Üretimi Yaklaşımı
Çetintaş ve Vergil	1971-2000	18,7-24,7	Nakit Para Talebi Yaklaşımı

Kaynak: Yazar tarafından Türkiye'de kayıtdışı ekonominin büyüklüğü konusundaki çalışmalar derlenerek hazırlanmıştır.

Tablo-7'nin geneline bakıldığında aynı yıllar için yapılan farklı çalışmalarda dahi farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Bunun nedeni kullanılan verilerin türü, kullanılan tahmin yöntemi ve tahmin edilmeye çalışılan zamanların farklılığıdır. Kullanılan istatistiki verilerin iyi düzenlenmemiş olmaları ve ulaşılabilir düzeyde olmayışları da kayıtdışı ekonomi tahmininde farklı sonuçların ortaya çıkmasının yol açan faktörlerdendir.

1.1.6. KAYITDIŞI EKONOMİNİN NEDENLERİ

Kayıtdışı ekonominin nedenleri, tanımındaki çeşitliliğin nedenlerini de ortaya çıkarır. Kavramın tanımında odak alınan unsurların yapısı, nedenler üzerinde belirleyici etkide bulunur. Örneğin kayıtdışı ekonomi istihdam esaslı tanımlandığında, istihdamın kayıtdışına çıkmasına yol açan sebepler kayıtdışı ekonomiyi doğuran nedenler olarak yer bulur, vergisel açıdan bakıldığında ise bu nedenler vergi ağırlıklı olur. Diğer taraftan dönemsel olarak belli etmenler ön plana çıkarken dinamik bir yapı olan ekonomi içerisinde eskileri fonksiyonlarını kaybedip yerlerini yeni aktörlere bırakabilir(Gürbüz 2008: 252-253).

Kayıtdışı ekonominin değişik görünümlerde ortaya çıkması, her ülkenin, tarihsel süreci boyunca; ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel bakımdan farklı özellikler göstermesi ve bu konularda farklı gelişimler kaydetmesi ile yakından ilgilidir. Vergileme anlayışındaki farklılık, vergisel faktörlerin durumundaki farklılık, ekonomik ilişkilerin türü, düzeyi ve gelişmişlik derecesi, sosyal doku ve toplumsal psikolojideki farklılığın yanı sıra ve belki de daha ön planda, siyasi iradenin bu konuya yaklaşımının etkisi önemlidir. Her bir ülkede, bu faktörlerden hangilerinin ve ne derecede, kayıtdışı ekonominin doğmasına ve gelişmesine katkıda bulunduğu, bu değişik görünümleri de açıklayıcı olmaktadır(Yılmaz 2006: 45).

1.1.6.1. Ekonomik ve Mali Nedenler

Kayıtdışı ekonominin yaygınlığına bakıldığında, genelde kayıtdışı ekonominin yaygın olduğu ülkeler vergi yükünün yüksek olduğu, enflasyonun uzun dönemli bir sorun olduğu, ekonomik regülasyonların yoğun olduğu, vergi denetim ve cezalarının yüksek olduğu ülkelerdir. İşsizlik, ekonomi politikası, ülkenin ekonomik yapısı gibi birçok ekonomik unsurun kayıtdışı ekonomiyi etkilediği

söylenebilir. Öte yandan teoride bireylerin kayıtdışı ekonomiye yönelmesinde enflasyon ve rasyonel birey davranışı gibi temel nedenlerin rol oynadığı ileri sürülmektedir.

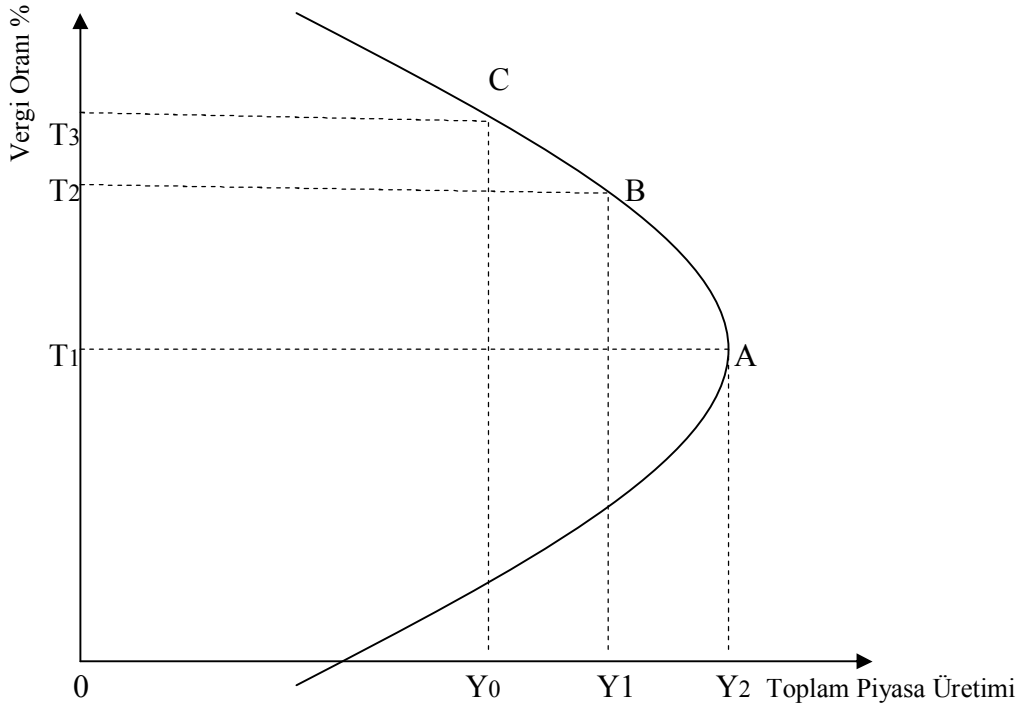
Bu kısımda kayıtdışı ekonomiye neden olan ekonomik ve mali faktörler olarak adlandırılan nedenler üzerinde durulacaktır.

1.1.6.1.1. Sosyal Güvenlik Kesintilerinin ve Vergi Oranlarının Yüksekliği

Vergi ve sosyal güvenlik ödemeleri resmi ekonomi içinde işgücü maliyetlerine eklenmektedir. Bundan dolayı kayıtdışı ekonominin büyümesinde etkili bir faktör olmaktadır. Resmi ekonomi içerisindeki toplam işgücü maliyetleri ile vergilendirildikten sonraki kazanç arasında büyük bir fark söz konusudur. Örneğin Almanya ve Avusturya'da firmaların ve işverenlerin ödedikleri vergi ve sosyal güvenlik ödemeleri neredeyse kazandıklarına eşit düzeydedir(Schneider, Enste,2002: 4-5). Vergi ve sosyal güvenlik kesintilerinin oranlarının yüksek olmasından dolayı, işçiler ve işverenler bunlardan sakınmak ve kayıtdışı ekonomiye dahil olmak için büyük isteklilik duyarlar.

Vergi oranları ile kayıtdışı ekonomi arasındaki ilişki Şekil-2'den de görüldüğü gibi belli bir noktaya kadar vergi oranlarının yüksekliği mükellefleri kayıtdışı ekonomiye yöneltmeye teşvik etmezken, belli bir noktadan sonra mükellefleri kayıtdışı ekonomiye yönelmeye teşvik etmektedir.

Şekil-2 Vergi Oranları ve Piyasa Üretimi Arasındaki İlişki

Kaynak:C. Can AKTAN(2001)**, Kamu Ekonomisi ve Kamu Maliyesi**, Anadolu Matbaacılık, İzmir, Sf: 184.

Şekil-2'de, vergi oranının T_1 noktasına kadar arttırılması piyasa üzerinde olumsuz etki yaratmayacaktır. Çünkü T_1 noktasına kadar uygulanacak vergi oranları ekonomik birimlerin yatırım, tasarruf, çalışma gayreti vs. karar ve tercihlerini olumsuz etkilemeyeceği gibi, aksine alınan vergiler adalet, altyapı, savunma gibi piyasa ekonomisinin daha da etkin çalışmasına dönük harcanacağından olumlu etkiler yaratacaktır. Vergi oranlarının T_2 düzeyine doğru artması durumunda ekonomik birimlerin karar ve tercihleri olumsuz etkilenecek ve toplam piyasa üretimi düşecektir. Vergi oranlarının aşırı artması durumunda ortaya çıkacak ağır vergi yükü tüketicilerin karar tercihlerini olumsuz etkileyerek onların kayıtdışı ekonomiye yönelmelerine yol açacaktır.

1.1.6.1.2. Enflasyon

Bilindiği üzere, yüksek ve süregelen enflasyon, vergi sisteminde adaletsizliklere yol açmaktadır. Fiyatlar genel düzeyinin artışıyla birlikte nominal gelirleri artan ekonomik birimler, yüksek gelir dilimleri üzerinden vergilendirilmekte; bu sebeple, reel gelirleri artmadığı halde mükelleflerin ödemekle yükümlü olduğu vergi miktarı artmaktadır(Us 2004: 11). Bu durumda vergi mükellefleri vergi yükünden kurtulmak için bazı kazançlarını vergi idaresinden gizleyerek kayıtdışı ekonominin genişlemesine yol açar. Kayıtdışı ekonominin genişlemesinin sonucu olarak olarak vergi gelirlerindeki kaybı önlemek için devlet gittikçe artan oranlarda borçlanma ve para basımına gider(Kıldiş 2000: 11-12).

1.1.6.1.3. Ekonomik Regülasyonların Fazlalığı

Ekonomik regülasyonların fazlalığı ekonomik birimler üzerinde bir yüke neden olmaktadır. Regülasyonların fazlalığı kayıtdışı ekonomiyi arttırırken, azlığı ise kayıtdışı ekonomi azaltır. Hem idari regülasyonlar hem de vergi ile ilgili regülasyonlar ekonomik birimler üzerinde ek bir yük oluşturmaktadır. Örneğin, yeni bir işyeri açılması yönündeki kamusal regülasyonlar ço fazla ise bu durumda ekonomik birimler faaliyetlerini ya vergi idaresinin bilgisi dışında yürütmeyi yeğlemekte, böylece vergi kaçakçılığına veya vergiden kaçınmaya yönelmektedir(Aktan 2006: 198).

1.1.6.1.4. Mali Afların Fazlalığı

Bir vergi sisteminde mali aflara çok sık olarak başvurulması, vergi yükümlülerinin af beklentisi içerisinde kalarak vergi ile ilgili ödev ve

sorumluluklarını yerine getirmeme eğilimi içerisinde olmaları ya da kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde bulunuyorlarsa bu faaliyetlerini sürdürmeye devam etmelerine yol açacaktır(Aktan 2001: 187).

Gerek geçmişte ödenmesi gerektiği halde ödenmeyen vergi ile cezasını, gerekse sadece cezasını ortadan kaldıran afları dürüst olup vergisini zamanında ve tam ödeyen mükellefi cezalandırıcı, vergisini ödemeyip vergi kaçıran mükellefleri ise ödüllendirici özelliğe sahiptir. Vergi affı uygulamasının alışkanlık haline geldiği belli periyodlarla tekrarlandığı durumlarda, mükellefler üzerinde gelecekte yine vergi affı uygulanacağı izlenimi verir. Aynı şekilde dürüst vergi mükellefleri kendilerini cezalandırılmış hisseder(Yılmaz 2006: 77).

1.1.6.1.5. Vergi Denetimlerindeki Yetersizlik

Çağdaş vergileme anlayışında mükellefin vergiye gönüllü uyumunu sağlamak amacıyla vergilerin büyük bir bölümü mükellefin beyanı esasına dayanmaktadır. Beyan esasının temelinde mükellefe güven vardır. Güven ilkesi çerçevesinde, mükellef ödeyeceği vergiyi, kendi gelirini doğru beyan edip ödeyecektir. Ancak vergi bilincinin ve eğitim düzeyinin çok yüksek olmadığı ülkelerde "rasyonel birey" ilkesi gereğince ve denetim/ceza oranının düzeyine göre mükellef eksik beyan yolu ile kayıtdışı ekonomiye yönelme eğiliminde bulunacaktır. Denetim oranlarının düşük olması durumunda mükellefler vergi kaçırmak için isteklilik duyacaktır. Denetim oranlarının yüksek olması durumunda ise mükellefler kendilerini baskı altında hissedebilir. Bu da mükelleflerin yaptıkları işi bırakmaları, vergi idaresi ve mükellef ilişkilerinin bozulması gibi olumsuz sonuçlara yol açabilir. Kayıtdışı ekonominin yüksek olduğu ülkeler incelendiğinde vergi bilincinin ve eğitim seviyesinin yanı sıra denetim oranlarının da düşük olduğu göze çarpmaktadır. Tablo-8'de Türkiye'de 1991-2006 yılları arasında vergi denetim oranlarına ilişkin bilgi verilmektedir.

Tablo-8 Türkiye'de Vergi Mükelleflerinin Denetlenme Oranları

Yıllar	İnceleme Sayısı(1)	Mükellef Sayısı(2)	Oran(1/2)
1991	78.803	2.116.737	3,72
1992	59.378	2.109.306	2,82
1993	68.954	2.097.344	3,32
1994	48.056	2.139.475	2,25
1995	56.096	2.149.693	2,61
1996	54.536	2.173.144	2,51
1997	63.198	2.253.041	2,81
1998	68.748	2.415.771	2,85
1999	51.731	2.548.418	2,03
2000	60.335	2.388.850	2,52
2001	68.132	2.334.209	2,91
2002	113.244	2.315.241	4,89
2003	68.251	2.360.747	2,89
2004	153.881	2.406.661	6,39
2005	104.578	2.284.665	4,57
2006	110.442	2.321.700	4.75
1991-2006 Denetim Oranı Ortalaması			**3,36**

Kaynak: Yazar tarafından www.gelirler.gov.tr ve Gelir İdaresi 2006 Faaliyet Raporu Sf: 94 ve 102'deki vergi istatistikleri verilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Türkiye'de vergi denetim elemanlarının 1991–2006 yılları arasında yaptıkları inceleme sayıları ve bunların mükellef sayılarına oranını gösteren Tablo–8 incelendiğinde vergi denetim oranlarının oldukça düşük olduğu görülmektedir. Son 5 yılda 2003 hariç kısmen bir artış söz konusu olsa dahi denetim oranlarının genel ortalamasının düşük olduğu ortadadır. Bu oranın azlığı mükelleflerin denetlenmedikleri hissine kapılmalarına yol açarak kayıtdışı ekonomiye yönelmelerine yol açma ihtimalini güçlendirebilir. Denetim oranlarının düşük olmasının yanı sıra denetimin nitelikli personel tarafından yapılması da kayıtdışı ekonomi açısından önem taşımaktadır.

1.1.6.2. Sosyal ve Demografik Nedenler

Kayıtdışı ekonominin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde çeşitli sosyal ve demografik faktörlerin önemli oranda rolü vardır. Bu faktörlerin arasında; nüfusun demografik özellikleri (yaş, medeni hal, cinsiyet, gelir seviyesi, eğitim düzeyi, meslek durumu), etnik kökeni, toplumun vergi sisteminin adaleti ile ilgili algılayışı, vergi ahlakı, sosyal veya kişisel çıkarın ön planda tutuluyor olması, toplumsal baskı, mükellefin dahil olduğu gruptaki diğer mükelleflerin durumu ile ilgili algılayışı ile devlet harcamaları ile ilgili algılayış sayılabilir(Yılmaz 2004:37).

Özellikle köyden kente göç ve nüfus artışına bağlı hızlı kentleşme sonucu ortaya çıkan gecekondulaşma olgusu, kayıtdışı ekonominin gelişimi açısından özel bir öneme sahiptir. Gecekondular önceleri kent yoksullarına yaşam olanağı sağlaması ve hazine arazilerine yapıldığından bireysel çıkarlara ters düşmemesi nedeniyle yasal olmasa da toplumsal olarak meşru sayılmıştır. Bu durum kayıtdışılığı meşru gören değer yargılarının yerleşmesi açısından önemlidir(DPT 2001: 3).

Toplumda ahlaki değerlerin bozulması ve eğitimsizliğin sonucu olarak bireyler yasadışı faaliyetlere ilgi duymaya başlaması da kayıtdışı ekonomiye olan ilgiyi arttırır. Kayıtlı faaliyette bulunanlar da devlete olan güvenlerini yitirmekte, kayıtdışı faaliyette bulunanlar ise, devletin kanun ve düzenlemelerine uymamaktadırlar(Öğünç ve Yılmaz 2000: 5).

1.1.6.2.1. Rasyonel(Ferdiyetçi) Birey Davranışı

Klasik iktisat teorisinin “homo economicus” prensibine göre bireyler rasyonel davranır. Rasyonel davranan insan maliyetini azaltmaya, faydasını ya da

karını azami düzeye çıkarma çabası içerisine girecektir. Kişileri kayıtdışına iten unsurlardan birisi de kayıtdışı ekonomide kalmanın maliyeti ve kayıtdışı ekonomide kalmanın sağlayacağı fayda arasındaki ilişkidir. Kişiler vergi oranları, vergi denetim oranları ve vergi cezalarını dikkate alarak fayda maliyet analizi yaparak kayıtdışı ekonomide kalma veya kalmama tercihlerine karar verirler.

Kayıtdışı ekonomik faaliyetin doğuşuna fayda-maliyet analizi açısından bakılırsa, temel sebep şöyle açıklanabilir: Birey; kaynaklarını kayıtdışı ekonomide kullanırsa net kazancının K, resmi ekonomide kullanırsa R olacağını varsayalım. Bireyin kayıtdışı ekonomide yönelme veya yönelmeme kararını K ve R'nin nisbi büyüklükleri belirleyecektir. Eğer K; R'den büyük olursa birey kayıtdışı ekonomiye, buna karşılık R, K'dan büyük olursa kayıtlı ekonomiye yönelecektir. yani bireyin ekonomik davranışında genel olarak temel sebep kazançtır: İşçi, gelirini arttırmaya çalışırken, işveren de bu sektörde kar oranını yükseltme çabası içerisine girer. Bu amaçlar bireylerin kayıtdışı ekonomiye yönelme veya yönelmeme kararını etkiler(Dura 1997:5).

1.1.6.2.2. Vergiye Karşı Direnç

Kendilerinin sistemli bir şekilde suiistimale maruz kaldıkları ve kişisel veya toplu olarak haksızlığa uğradıkları hissine kapılan mükellefler, ellerindeki fırsatları değerlendirmek suretiyle vergilere karşı bireysel veya toplu olarak olumsuz tepkiler göstereceklerdir(Aktan 2006: 162). Bulutoğlu(1959) vergiye karşı toplumsal direnişin en tipik örneğinin Fransa'nın Poujade adlı kasabasında küçük bir esnaf grubunun 1954 yılında mali kontrolleri reddetmesi ile başlayıp siyasal bir harekete dönüşerek parlamentoda kendisine yer bulan 'Poujade Hareketi olduğunu belirtmiştir. Aktan ve diğ(2002) ise Osmanlı İmparatorluğu'nda tümüyle vergisel nedenlerle olmasa da, vergisel nedenleri de içerisinde barındıran çeşitli isyanların ortaya çıktığını belirtmişlerdir.

Vergiye karşı direncin artmasında vergi oranlarının yüksek olması, denetimlerin çok sert ve yoğun olması, vatandaşların devlet harcamalarına bakış açısı gibi faktörler rol oynayabilir. Vergiye karşı direncin artmasına neden olan faktörler kuşkusuz kayıtdışı ekonominin de artmasına neden olacaktır. Örneğin mükelleflerin devlet harcamalarına bakışı bu konuda önemli olan faktörlerdendir. Vergi ödeyen mükelleflerin üzerinde durdukları konulardan biri toplanan vergilerin nerelere ve nasıl harcandığıdır. Eğer toplumda toplanan vergilerin kötü harcandığına ilişkin genel bir kanı oluşmuşsa, mükellefin vergiye karşı direnci artmaktadır. Zaman zaman kamuoyuna da yansıyan kamu ihalelerinde yolsuzluk, hayali ihracat, örtülü ödenek tartışmaları vatandaşların ödedikleri vergilerin harcandığı yerler konusundaki kuşkularını artırıcı niteliktedir. Bu tür gelişmeler vergi ödemekle yükümlü vatandaşların vergi ödememek için kayıtdışı sektöre kayma eğilimlerini artırıcı bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır(DPT 2001: 4-5).

1.1.6.2.3. Gelir Dağılımında Adaletsizlik

Gelir dağılımının adaletsizliği, toplam gelirden nispeten düşük pay alanların yaşamlarını sürdürebilmek veya belli bir yaşam standardını yakalayabilmek için kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde bulunmaları sonucunu doğururken, yüksek pay alanların da daha düşük marjinal vergi oranlarına tabi olmak için kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde bulunmalarına sebep olmaktadır(Yılmaz 2004: 32).

Bir ülkenin ekonomik amaçlarından birisi olan gelir dağılımındaki adaletsizliğin azaltılması da kayıtdışı ekonomiyi etkileyen faktörlerdendir. Yoksulluğun yüksek gelir dağılımının adaletsiz olduğu bir ekonomide vergileme kapasitesi ve vergileme potansiyelinin yetersiz kalır. Vergileme kapasitesi ve vergileme potansiyelinin düşük olduğu ülkelerde bireyler zaten düşük olan gelir ve

servetleri üzerinde daha fazla vergi baskısı ve vergi yükü hissederler ve kayıtdışı ekonomiye yönelirler. Buna karşın, toplam piyasa üretiminin ve dolayısıyla kişi başına milli gelirin yüksek olduğu ülkelerde daha fazla vergi toplamak mümkün olur. Böylesi ülkelerde vergiler ekonomik kalkınma için iyi bir finansman kaynağı olacaktır. Toplanan vergilerin insanların refahını arttırıcı faaliyetlerde kullanması durumunda mükellefler daha az kayıtdışı ekonomik faaliyetler içerisinde bulunacaktır(Aktan 2001:189).

Gelirden düşük pay alan gruplar, gelirlerini artırmak amacıyla kayıtdışı istihdam dolayısıyla kayıtdışı ekonomiye yönelmektedirler. Gelirlerin yetersizliği karşısında düşük gelir grubunda bulunan bireyler ya ek iş talebiyle işgücü piyasasına çıkmakta ya da nitelikleri itibariyle işgücü piyasasına dahil olmayan kadınlar ve hatta eğitimlerinin aksaması pahasına çocuklar bu piyasaya dahil olmaktadır. Gerek ek iş talebiyle piyasaya çıkan işgücü, gerekse kadın ve çocuklar, üretken istihdam alanlarının yetersiz olması veya konumlarının zorlaması nedeniyle büyük ölçüde kayıtdışı sektörde istihdam şansı aramaktadır(DPT 2001: 3).

1.1.6.2.4. Cinsiyet

Kişilerin vergi kaçırma ve kayıtdışına çıkma eğilimlerinin kişilerin cinsiyetleri ile de ilişkilidir. Torgler(2004) yaptığı ampirik araştırmada erkeklerin kadınlara oranla daha fazla kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunduğunu bulunmuştur.

Öte yandan ev içerisinde kadınlar tarafından yapılan ücretsiz işler ve dolayısıyla kayıtdışı ekonomide çalışmaları söz konusudur. Buradaki cinsiyet kriterinde asıl önemli olan kadınların iş gücü faaliyetlerinin üretime yaptığı katkıdır. Kadınların ücretli ve ücretsiz olarak hem dışarıda işçi hem de evde düzenleyici olarak çift sorumluluk sahibi olmalarının yanı sıra ev içerisinde, özellikle ev

hanımlarının, yaptıkları işlerin resmi ekonomiye dahil edilmemesi ve hesaplanamaması kayıtdışı ekonomide cinsiyet faktörü açısından önemlidir(Miller 1987: 30).

1.1.6.2.5. Marjinal Topluluklar

Kayıtdışı ekonomide çalışanların çoğu etnisite ve ırk, göç statüsü veya coğrafik izolasyon dolayısıyla dışlanmışlardır. Başka ekonomik alternatifi olmayan Çingenelerin/Romanların ve benzeri marjinal toplulukların veya toplumdan soyutlanmış insanların kayıtdışı ekonomide faaliyette bulundukları bilinmektedir(Miller 1987: 30).

1.1.6.2.6. Aile Yapısı

Ekonomik aktörleri çalışan, üyelerinin iş pazarına katıldığı ekonomik bir birim olarak ailenin yapısı da kayıtdışı ekonomi açısından önemlidir. Aileyi sadece bir tüketim birimi olmaktan çok kaynaklar üstünde egemenlik sahibi olan bir üretim birimi olarak düşünmek gerekir. Hanehalkı üretimi, ailenin toplumun, üretimin ve tüketimin temel taşı olması nedeniyle kayıtdışı ekonominin ve resmi ekonominin temel noktasıdır. Dolayısıyla hanehalkının ya da diğer bir deyişle ailenin yapısı kayıtdışı ekonomi açısından önem taşımaktadır. Kayıtdışı ekonomi açısından bakıldığında, parasal alışverişi içermeyen akraba veya tanıdıklar arası karşılıklı ekonomik faaliyetler kayıtdışı ekonominin dinamiklerinden birisidir(Miller 1987: 30). Öte yandan feodal ilişkilerin yoğun olduğu, tarıma dayalı üretimin hakim olduğu aile yapılarında kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin sanayii üretimine dayalı kent kültürü içerisinde yaşayan ailelere nazaran daha fazla olması beklenir.

1.1.6.3. Psikolojik Nedenler

Gelir sahiplerinin hemen hemen tamamı çeşitli sebeplerle vergilerini ödemek istemezler. Onlara göre vergi vermesi gerekenler hep başka kişilerdir. Bu sebeple kamu harcamalarını karşılamak için şart olan vergiler ihtiyariliğe bırakılmamıştır. Ancak bu durum mükelleflerin rızasının aranmayacağı anlamına gelmemelidir. Çünkü mükellefin rızasına dayanmayan vergiler, dirençle karşılaşırlar(Kıldiş 2000: 5). Psikolojik nedenler hem bireysel anlamda hem de sosyal psikoloji anlamında kayıtdışı ekonominin meydana gelmesinde/gelmemesinde etkili faktörlerdendir. Özellikle vergi ahlakı ve vergi bilinci ile vergi uyumu gibi psikolojik faktörler kayıtdışı ekonomi faaliyetine etki eden faktörlerdir.

1.1.6.3.1. Vergi Ahlakı ve Vergi Bilinci

Vergiye yönelik içsel bir motivasyon olan vergi ahlakı ve vergi bilincinin düşüklüğü de kayıtdışı ekonominin ortaya çıkmasında önemli dinamiklerden birisidir. Torgler(2003), mükelleflerin vergilerini yasaların emrettiği doğrultuda beyan etmeleri ve ödemeleri karşısındaki tutum, davranış ve inançlarını temsil eden vergi ahlakı ile toplum bireylerinin, vergi ile ilgili görevlerini yerine getirme konusundaki istekliliklerinin düzeyini ifade eden vergi bilincinin düşüklüğünün mükelleflerin daha fazla kayıtdışı ekonomiye yönelmelerine neden olduğunu belirtmiştir. Vergi ahlakının kişilerin vergilere karşı psikolojik tutumları arasında önemli bir yer teşkil etmesi dolayısı ile kayıtdışı ekonomi açısından önem arz etmektedir.

Kişinin ahlakının yüksek oluşu vergi ahlakının yüksek olduğu anlamına gelmez. Dolayısı ile kişinin vergiye karşı tutumunu belirleyen vergi ahlakı, vergi

kaçırmanın kimilerince kurnazlık olarak algılandığı bir toplumda kayıtdışı ekonomiyi etkileyebilecek psikolojik bir faktördür. Elbette yukarıda değindiğimiz vergi ahlakı ve vergi bilincinin vergi uyumunun düzeyiyle ilişkisi vardır. Vergi ahlakı ve vergi bilincinin yüksekliği vergi uyumunu arttırarak kayıtdışı ekonominin azalmasına neden olabilir.

1.1.6.3.2. Vergi Uyumu

Mükelleflerin üzerlerine düşen vergileri zamanında ve kanunlara uygun bir şekilde ödemesini ifade eden vergi uyumu bir vergi sisteminin başarılı olup olmadığını belirleyen faktörlerdendir. Mükelleflerin gelirlerini doğru ve tam bir şekilde beyan etmesi ve bildirdiği gelire göre vergi ödemesi vergi uyumunun üst düzeyde olduğunu gösterir(Stadler ve Castrillo 2004: 349). Kişinin vergi uyumunun yüksek olmasında, vergi otoritesinin mükellefe karşı hoşgörülü yaklaşması yanında vergi kanunlarının da basit olması gerekmektedir. Vergi uyumunun düşük olduğu bir toplumda kişiler vergi verme konusunda istekli olsa dahi kanunların karışık olması ve vergi dairesinin mükellefin zihninde kötü bir imaj yaratması nedeniyle daha fazla kayıtdışı ekonomiye yönelmelerine ve bunun sonucu olarak da vergi kaybına neden olabilir.

1.1.6.4. Siyasal Nedenler

Mükelleflerin kayıtdışı ekonomiye yönelmesi konusunda davranışlarını etkileyen birçok unsur olmasına karşın siyasal faktörler de kayıtdışı ekonomiye yol açan önemli faktörlerdendir. Siyasetin ekonomik hayatla paralel hareket etmesi sonucu kişilerin ekonomik karar ve tercihlerinde siyasal faaliyetlerin etkisi büyük önem taşımaktadır. Siyasal sistemin çıkar ve baskı gruplarına çeşitli imtiyaz sağlaması, siyasi yönetimde istikrarsızlığın sürekli bir hale gelmesi, ve mükelleflerin

veya seçmenlerin siyaset kurumlarına olan güveninde azalma olması kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin artışında rol oynayabilir.

1.1.6.4.1. Çıkar ve Baskı Gruplarına Sağlanan İmtiyazlar

Özellikle siyasal faktörler içerisinde yer alan siyasal iktidarlar genellikle baskı gruplarının istekleri doğrultusunda kararlar alarak oy uğruna vergilendirmeden vazgeçmekte veya vergi yükünü belirli kesimlere yükleyebilmektedir(Erdağ 2007: 72). Örneğin, ortalama seçmenin küçük çiftçi ve küçük esnaf olduğu Türkiye gibi ülkelerde kayıtdışı ekonomiyle mücadelenin siyasal faturası ağır olabilir. Bu yüzden, "götürü" ve "basit" usulde vergilendirme adı altında Türkiye'de kayıtdışı ekonominin bugüne kadar belli ölçülerde yasal himayeye sahip olduğunu söylemek mümkündür(Işık ve Acar 2003: 122).

1.1.6.4.2. Siyasal İstikrarsızlık

Siyasal partilerin vergileme konusunda değişik görüşleri ve birbirinden zıt uygulama projeleri bulunduğundan, siyasal istikrarın bulunmadığı ülkelerde her seçim döneminde mükelleflerin beklentileri olmaktadır. Her şeye yeniden başlanacak havası verilen "vergi paketi" projelerinin çokluğu, ciddi ve istikrarlı vergi politikası olmadığı izlenimi uyandırdığından, yükümlüler kendi kararlarıyla kişisel çıkarlarını korumaya yöneleceklerdir(Erdağ 2007: 73).

1.1.6.4.3.Siyaset Kurumlarına Olan Güvensizlik

Mükellefler hükümetlerin/siyasal partilerin politikalarını yanlış bulma ve bu politikalara güvensizlik duyma sonucunda kayıtdışı ekonomiye yönelebilirler.

Yine vergi mükelleflerinin veya seçmenlerin siyasi kurumlara duydukları güvensizlik ve uygulanan politikaları yanlış bulmaları sonucunda vergi ödemeyi reddetme şeklindeki sivil itaatsizlik eylemleri de kayıtdışı ekonomiye yol açan gerekçelerden birisidir. Bu türden vergi ödemeyi reddetme eylemlerine verilebilecek en iyi örnek ise sivil itaatsizlik eyleminin mimarı olan Henry David Thoreau'nun eylemidir. Henry David Thoreau'ya göre Meksika Savaşı zenci köleliğinin yeni bölgelere yayılması anlamına geleceği için bu siyasal karara ve dolayısıyla savaşa destek vermeyerek, kelle vergisini ödemeyi reddetmiş ve hapse girmeyi kabul etmiştir(Anbarlı 2001: 321). Bu eylem siyasal bir eylemin mali yansımaları şeklinde de görülebilir.

1.1.7. KAYITDIŞI EKONOMONİNİN ETKİLERİ

Kayıtdışı ekonominin bu kadar tartışılmasının nedeni, kuşkusuz ki yarattığı etkilerdir. Literatürde kayıtdışı ekonominin etkileri konusunda bir uzlaşma yoktur. Kimi araştırmacılar ve politikacılar kayıtdışı ekonominin olumlu etkileri olduğunu, dolayısıyla desteklenmesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Buna karşıt görüşte olanlar ise kayıtdışı ekonominin ekonomik, sosyal, siyasi vb. olumsuz etkiler yarattığını, bu etkilerin ortadan kaldırılması için kayıtdışı ekonominin ortadan kaldırılması gerektiğini savunurlar. Kayıtdışı ekonominin ülke ekonomileri üzerinde yarattığı etkileri olumlu ve olumsuz etkiler şeklinde iki başlık altında inceleyebiliriz.

1.1.7.1. Kayıtdışı Ekonominin Olumlu Etkileri

Her ne kadar birçok iktisatçı ve maliyeci tarafından kayıtdışı ekonomi sorunlu bir alan olarak kabul edilse de, kimi yazarlar kayıtdışı ekonominin, ekonomi üzerinde olumlu etkiler yarattığını öne sürmektedirler. Kayıtdışı ekonominin birçok

olumlu özelliği olduğu belirtilse de kayıtdışı ekonominin özellikle kayıtlı ekonomi, ekonomik büyüme ve istihdam üzerinde olumlu etkilerinin olabileceği ifade edilmektedir. Bu kısımda kayıtdışı ekonominin bu unsurlar üzerindeki etkileri sırasıyla incelenecektir.

1.1.7.1.1. Kayıtlı Ekonomi Üzerindeki Olumlu Etkisi

Kayıtdışı ekonomi, ekonomik çevrenin küçük ölçekli olması, imalat ve kentsel hizmetlere yönelik talebi karşılaması durumunda resmi ekonomiye faydalı olabilir. Bu düşünce paralelinde kayıtdışı sektör, ekonomiye bir dinamizm ve girişimcilik ruhu, daha etkin, daha rekabetçi bir yapı kazandırabilir, kamu sektörünün ekonomiye aşırı müdahalesi noktasında sınırlayıcı ve engelleyici bir unsur olabilir. Kayıtdışı sektör, yeni piyasaların yaratılması, finansal kaynakların ve girişimciliğin artmasına ve birikim için gerekli yasal ekonomik ve sosyal kurumların dönüşümüne katkı sağlayabilir(Frey ve Schneider 2000: 8-9).

Diğer yandan kayıtdışı ekonomide yaratılan gelirler, borsa ve bankalar aracılığıyla kayıtlı sektöre aktarılarak kayıtlı ekonomiye kaynak sağlamaktadır. Kayıtdışı ekonomi, kayıtlı ekonominin müşterisi konumundadır. Kayıtdışı işlemler sonucu elde edilen fonlar, menkul kıymet borsaları ve bankacılık sistemi kanalıyla ekonomiye mali kaynak sağlamaktadır(Işık ve Acar 2003:130).

Kayıtdışı ekonominin etkileri konusundaki birçok ampirik çalışma kayıtdışı ekonominin kayıtlı ekonomi üzerinde olumlu etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin, çalışmalar kayıtdışı ekonomi içerisinde kazanılan paranın üçte ikisinin kısa zamanda kayıtlı ekonomi içinde harcandığını göstermektedir. Almanya ve Avusturya'da kayıtdışı ekonominin ekonomide yarattığı katma değer üçte iki düzeyindedir. Aynı şekilde İngiltere'de 1960–1984 yılları arasında kayıtdışı

ekonomiden kazanılan gelir büyük oranda harcamaları -özellikle hizmetlerde ve dayanıklı tüketim mallarında- arttırmıştır(Schneider ve Enste 2002: 6-7). Yine Peru'da yaratılan zenginliğin %36'sının kayıtdışı faaliyetlerden kaynaklandığı görülmektedir(Çetintaş ve Vergil 2003: 19).

1.1.7.1.2. Ekonomik Büyüme Üzerindeki Olumlu Etkisi

Verginin alınmadığı bir ortam düşünüldüğünde, kişi ve kurumlar, vergiyi oto-finansman yöntemi olarak kullanarak büyümelerini sürdürebilmektedirler. Verginin alındığı bir ortam düşünüldüğünde ise, ekonomik büyümenin öncelikli tercih olması durumunda; eğer alınan vergilerle devlet tarafından gerçekleştirilen büyüme oranı, bu vergiler alınmayıp kişilerin elinde kalsaydı sağlanacak büyümeden daha düşük ise, kayıtdışı çalışmanın olumlu sonuçlar yarattığı ileri sürülebilir. Aynı zamanda, kayıtdışı çalışan ekonomik birimlerin kayıtlı ekonomik birimler karşısındaki rekabet avantajı ve hareket yeteneği dikkate alınırsa ekonomik büyümenin ivmesi iyice artacaktır(Kıldiş 2000: 20). Kayıtdışı sektörün kayıtlı sektöre göre daha rekabetçi bir ortam yarattığı ve daha verimli olduğu, bundan dolayı kayıtdışı ekonomiyi arttırmanın ekonomik büyümeyi uyarması beklenebilir(Schneider ve Enste 2002: 7).

Kayıtdışı ekonominin büyüme üzerindeki olumlu bir etkisi de fiyat artışlarına olan etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Kayıtdışı sektörde, özellikle de yer altı ekonomisinde vergi verilmediği; ayrıca emeklilik ve sigorta gibi ödenekler ve düzenlemelerin getirdiği ek maliyetler olmadığından, üretim daha ucuz gerçekleşecektir. Düşen maliyetle birlikte kayıtdışı ekonomide üretim yaygınlaştıkça ekonomide arz kapasitesi de artacaktır. Artan arz kapasitesi büyümeyi olumlu yönde uyaracaktır.(Özsoylu 1998: 51).

Diğer yandan, piyasa ekonomisinin üstünlüğünü savunan iktisatçılara göre, piyasa güçlerinin yönlendirdiği ve devlet müdahalesinin olmadığı ekonomilerde dengelerin oluşacağı, bunun da genel refahı arttıracağı şeklindedir. Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin gerçekleştiği pazarlarda da piyasa güçlerinin etkinliği önemlidir. Tüketici hakimiyetinin geçerli olduğu, devlet ya özel sektör anlaşmaları sonucu fiyat ve ücret kontrollerinin olmadığı tek pazar kayıtdışı sektör pazarıdır. Kontrol, müdahale, artan ödenek vs. sonucunda hantallaşan resmi sektörün aksine gizli sektördeki pazar, teoride öğretilen ve piyasa ekonomisi için gerekli pazar anlayışı ile büyük paralellik göstermektedir(Özsoylu 1998: 52). Dolayısıyla, daha önce de belirtildiği gibi piyasa ekonomisinin üstünlüğünü savunanalara göre devlet müdahalesinin olmaması veya sınırlı olması piyasanın etkinliğini arttıracak ve buna bağlı olarak da ekonomik büyüme artacaktır.

Kayıtdışı ekonomi ve ekonomik büyüme arasındaki pozitif bir ilişkinin olup olmadığını test etmeye yönelik çeşitli ampirik çalışmalar da yapılmıştır. Örneğin bu çalışmalardan birisinde gelişmiş ülkelerde kayıtdışı ekonominin %1 artmasının kayıtlı ekonomiyi %8-10 civarında büyüteceği, yani pozitif bir etki meydana getireceği öne sürülmektedir (Kızılot ve Çomaklı 2004: 7). Ayrıca Akalın ve Kesikoğlu(2007) 1970-2005 yıllarını kapsayan çalışmalarında Türkiye'de yüksek kayıtdışı ekonomi oranlarının büyümeyi pozitif anlamda etkilediğini bulmuşlardır.

1.1.7.1.3. İstihdam Üzerindeki Olumlu Etkisi

Kayıtdışı ekonominin istihdam yaratıcı etkisi hem yasal sektördeki hem de yasadışı sektörlerdeki faaliyetlerden kaynaklanmaktadır. Kayıtdışı ekonomide yaratılan istihdam hem işverenler hem de emek sahipleri tarafından işsizliğin yoğun olduğu ekonomilerde tercih edilen bir olgu haline gelmektedir. Böylesi bir durumda işverenler daha düşük işçilik maliyetleri ile işgücü çalıştıracak, emek sahipleri de

arzuladıkları düzeyde olmasa da yoğun işsizliğin olduğu bir durumda çalışarak gelir elde etme imkanına kavuşacaktır(Aydemir 1995: 97).

Yine zorunlu bürokratik işlemler ve sigorta primi ve vergi gibi gereksiz giderler olmadığından işgücü maliyetleri düşer. Böylesi bir ortamda kaynaklar doğrudan ve süratle mal ve hizmet üretimine kanalize olur, işletme sermayesi ihtiyacı azalır ve ekonomiye dinamizm kazandırır(VDD 2007: 66). Böylece kayıtdışı ekonomi maliyetlerdeki tasarruflar ve üretimi arttır. Buna bağlı olarak istihdamı arttırıcı bir rol oynayacaktır.

1.1.7.2. Kayıtdışı Ekonominin Olumsuz Etkileri

Kayıtdışı ekonominin önceki kısımda belirtilen olumlu etkilerine karşın bazı olumsuz etkilerinin de olabileceği belirtilmektedir. Kayıtdışı ekonominin kayıtlı ekonomi lehine maliyet dezavantajı meydana getirerek rekabeti olumsuz etkileyeceği, ekonomik göstergeleri olumsuz etkileyerek ekonomik sorunların ve boyutlarının tesbitini güçleştireceği ve buna bağlı olarak oluşturulacak politikaların başarı şansını azaltacağı ve sosyal yapı üzerinde olumsuz etkileri olabileceği ifade edilmektedir. Bu kısımda sırasıyla bahsedilen olumsuz etkiler incelenecektir.

1.1.7.2.1. Rekabet Üzerindeki Olumsuz Etkisi

Kayıtdışı ekonomide çalışanların çeşitli vergi ve kesintileri ödememe vb. avantajlar dolayısıyla ekonomik manada sebep olduğu önemli bir sorun rekabet ile ilgilidir. Kayıtdışı ekonomi kapsamında faaliyet gösteren birimler diğerlerine oranla daha az veya hiç vergi vermedikleri için rekabet üstünlüğüne sahip olmaktalar ve işlerini büyütme imkanını bulmaktadırlar. Bu durum, rekabet eşitsizliğini

doğurmaktadır. Daha da önemlisi vergilerini tam ödeyen mükellefler de rekabet edebilmek için diğerlerini takip etmek zorunda kalmaktadırlar. Bu da kayıtdışı ekonominin boyutlarının daha da artmasına neden olmaktadır(Kıldiş 2000: 20).

1.1.7.2.2. Ekonomik Büyüme Üzerindeki Olumsuz Etkisi

Kayıtdışı ekonominin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği iddiasına karşın kimileri de kayıtdışı ekonominin ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etki yarattığını öne sürmektedir. Kayıtdışı ekonominin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkisi olduğunu savunanlar, kayıtdışı ekonomiyi daraltmanın/küçültmenin, vergi gelirlerini yükselteceğini ve bunun da kamu harcamalarında bir artışa yol açacağını, özellikle üretim artışı ile desteklenen altyapı ve hizmetlerin genel ekonomik büyüme oranında bir yükselişe yol açacağını iddia etmektedirler(Schneider ve Enste 2002: 6-7).

Yapılan bazı ampirik çalışmalar da kayıtdışı ekonominin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede GOÜ'de kayıtdışı ekonominin %1 artışının ekonomik büyüme üzerinde %5'lik bir negatif etki yapacağı öne sürülmektedir(Kızılot ve Çomaklı 2004: 7). Latin Amerika'yı ele alan Loayza(1996) kayıtdışı ekonomi ile büyüme arasında negatif bir ilişkinin olduğu sonucuna varmıştır. Eliat ve Zinnes(2004) de çeşitli sebeplerle kayıtdışı sektöre giren firmaların, finans piyasalarının resmi kanallarına ulaşımlarını kaybetme eğilimine girdiklerini ve böylece üretimlerindeki sermaye yoğunluğunun azaldığını ve daha kısa zaman aralıklarında faaliyet gösterirdiklerini öne sürmüştür. Bu durumun da, uzun dönemli ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin olumsuz olduğu ileri sürülmüştür.

1.1.7.2.3. Ekonomik Göstergeler Üzerindeki Olumsuz Etkisi

Kayıtdışı ekonominin tam olarak ölçülememesinden dolayı yapılan makroekonomik hesaplamalar sağlıksız olmakta ve buna bağlı oluşturulan politikalarda ciddi sorunlar meydana gelmektedir. Politika belirleme noktasında kullanılan verilere genelde kayıtdışı ekonomi verileri dahil edilmediği için özellikle ekonomik göstergelerde sapmalar meydana gelmektedir. Özellikle işgücü, enflasyon, GSMH hesaplaması, bütçe açıkları ve faiz istatistikleri gibi temel ekonomik göstergelerdeki sapmalar önemli sorunlar teşkil etmektedir.

1.1.7.2.3.1. İşgücü İstatistikleri Üzerindeki Olumsuz Etkisi

Kayıtdışı ekonomide istihdam edilenlerin oranının tam olarak bilinmemesi, resmi işsizlik oranı konusunda sapma tehlikesinin baş göstermesi sonucunu doğurur. Kayıtdışı ekonomide çalışan kişilerin resmi işsizler arasında sayılması durumunda, resmi işsizlik oranı kayıtdışı ekonomide çalışanların oranı kadar artacaktır. Dolayısıyla gerçek işsizlik oranı, kayıt dışı ekonomide istihdam edilenleri de kapsayacağından, hükümetlerin istihdamı arttırmak amacıyla genişlemeci politikalar izlemesine yol açar(Tanzi 1984: 75). Sonuç olarak, kayıtdışı ekonomide çalışanların resmi istatistiklere dahil edilmemesi veya işsiz görünmeleri dolayısıyla hükümetlerin işsizlik problemine karşı izleyeceği politikaların başarılı olmasını engelleyecektir.

1.1.7.2.3.2. Enflasyon İstatistikleri Üzerindeki Olumsuz Etkisi

Eğer kayıtdışı ekonomi resmi ekonomiden daha hızlı bir şekilde gelişme gösteriyorsa ve kayıtdışı ekonomi tarafından sağlanan hizmetler daha uygun

fiyatlarda ise, sapmalar aynı şekilde enflasyon oranını da etkiler. Bu durumda hesaplanan enflasyon oranı, gerçek enflasyon oranından daha yüksek olacaktır. Diğer yandan, fiyat kontrolleri ve izne bağlı üretimin olması durumunda kayıtlı ekonomide üretilen malların kıtlaşması olayı, karaborsada fiyatları arttıracağı için bunun tersi olacak, yani hesaplanan enflasyon oranı gerçek enflasyon seviyesinden daha düşük görünecektir. Bu durumda resmi fiyat endeksinin gerçek fiyat endeksinin çok altında kalma tehlikesi vardır(Tanzi 1984: 75).

1.1.7.2.3.3. GSMH ve Bütçe İstatistikleri Üzerindeki Olumsuz Etkisi

GSMH hesaplamalarına dahil edilemeyen ekonomik faaliyetleri ifade eden kayıtdışı ekonomi içerisindeki sermaye ve mal hareketlerinin doğru tahmin edilememesine, ödemeler bilançosuna ilişkin istatistiklerde de aynı şekilde sapmalar ortaya çıkmasına yol açmakta ve bu yönüyle GSMH verilerini bozmaktadır. Resmi GSHMH'nin bir fonksiyonu olarak toplam vergiler ve kamu harcamaları, gerçek tutarlarından daha az tahmin edileceği için, bir ülkedeki vergi yükünü ve GSMH içinde kamu harcamalarının payını hesaplamada çeşitli sapmaların olma tehlikesi vardır(Tanzi 1984: 75). GSMH istatistiklerinin bozulması paralelinde bütçe istatistiklerinin doğru tahmin edilememesi sorunu ortaya çıkar. Bu durum ise yanlış iktisat politikaları izlenmesine sebep olabilir.

1.1.7.2.3.4. Enflasyon ve Faiz Oranları Üzerindeki Olumsuz Etkisi

Kayıtdışı ekonominin zararlı olduğunu düşünenler özellikle vergi kayıpları üzerinde durmaktadırlar. Buna göre, kayıtdışı işlemler nedeniyle ödenmeyen vergiler, vergi gelirlerini azaltmak suretiyle bütçe açığına yol açmaktadır. Açığı kapatabilmek için ise devlet genelde para basmak (emisyon) ya da borçlanma

yöntemine başvurmaktadır. Artan borçlanma talebi (iç ya da dış) ise faiz oranlarının yükselmesine ve borç yükünün giderek sürdürülemez hale gelmesine yol açmaktadır (Işık ve Acar 2003: 130). Borçlanma sonucunda özel sektöre gidebilecek kaynakları kendisine çeken ve faiz oranlarının yükselmesine neden olan devlet dışlama etkisiyle(crowding-out) özel sektörün yatırımlarını azaltır. Açıkları kapatmanın diğer bir yolu olan para basma politikası da enflasyon oranının artmasına neden olacaktır(Kıldiş 2000: 20).

1.1.7.2.4. Sosyal Yapı Üzerindeki Olumsuz Etkisi

Kayıtdışı ekonominin yukarıda bahsedilen olumsuz etkilerinin yanısıra ahlaki anlamda da çeşitli olumsuzlukları söz konusudur. Buna göre, kayıtdışı ekonomi, ahlaki değerlerin erozyona uğramasına neden olarak toplumda bir takım istenmeyen durumların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Şöyle ki; vergi kayıp ve kaçağının hoşgörüyle karşılanması, toplumdaki suç anlayışını değiştirmekte, devlete ve topluma karşı işlenen suçlara karşı gösterilen hoşgörü ile başlayan süreç toplumsal ahlak anlayışında bozulmalara yol açmaktadır(Işık ve Acar 2003: 131).

2. BÖLÜM

VERGİ AHLAKI

Tarihten günümüze tartışılan ve üzerinde halen tam bir uzlaşmanın sağlanamadığı ahlak, maliye ile yakından ilişkisi olan bir konudur. Ahlaklı olmanın en net göstergelerinden birisi de, devletin koyduğu yükümlülükler karşısında takınılan tutum ve davranışlardır. Vergi kaçırmayı kötü gözle görmeyen, hatta devletin koyduğu yükümlülükten kurtulmayı bir tür kahramanlık sayan bir düşünce yapısı; vergi ödemeyi yüce bir vatandaşlık görevi sayan bir anlayış farklı iki ahlak anlayışının göstergelerindendir(Gürsoy 1978: 53).

Bu bölüm sırasıyla ahlak, vergi ahlakı, vergi ahlakını etkileyen faktörler ile vergi ahlakının etkileri gibi dört temel başlık üzerinde şekillenecektir. İlk etapta ahlak kavramına ilişkin tanımlamalar irdelenerek ahlak kavramına kuramsal yaklaşımlar incelenecektir. Daha sonra vergi ahlakı ve ilgili kavramlar ele alınacak ve vergi ahlakını etkileyen faktörler ile vergi ahlakının etkileri ele alınacaktır.

2.1. GENEL OLARAK AHLAK KAVRAMI

Ahlak sözcüğü her geçen gün günlük hayatta daha fazla yer işgal etmektedir. Batı'da son yıllarda çok değişik uğraş ve etkinlik alanlarında ahlak konusu irdelenmeye başlamış ve bu alanlardaki tutum ve davranışlar ahlaki değerler açısından ele alınmaya, tartışılmaya başlamıştır(Aydın 2006: 13).

Tarihsel bir olgu olan ahlak, bir toplumda bireylerin benimsedikleri, uymak zorunda oldukları ilkelerin, kuralların tümünü anlatmaya yarayan bir kavramdır. İnsanların birbirine göstermesi gereken, duyularla sezilebilen, görünmeyen, soyut, tinsel, manevi düşünce ve kavramları içerir. Bu davranış kalıpları ilk insandan günümüze kadar, din, töre, gelenek, görenek gibi temel toplumsal kurumların; felsefe öğretilerinin, ulusal ve uluslararası antlaşmaların, bildirgelerin, yaptırımların, yasaların etkisiyle oluşmuş, insanın, insanlığın ortak bilincinde ve bilinçaltında yerleşmiştir(Köknel 2006: 111).

Etimolojik olarak ahlak(morale, morals, ethics) Arapça huy, mizaç anlamına gelen "hulk" sözcüğünün çoğuludur. Ahlakın kelime kökeni, kişilik özelliklerine ve bilhassa yaratılışa, yani karaktere daha fazla vurgu yapmakta ve etimolojisinde yer alan karakter, alışkanlık, huy ve mizaç anlamları, ahlakı daha çok bireyle ilişkilendirmektedir(Poyraz 2006: 170).

Ahlak, genel olarak bütün rasyonel, akıl sahibi kişiler için geçerli olup, başkalarını etkileyen davranışı yöneten ve amaç olarak kötülük ya da acıyı/zararı azaltmaya çalışan gayrı resmi bir kamusal sistem şeklinde tanımlanmıştır. Bu eksende bir başka tanıma göre ahlak aşağıdaki gibi tanımlanmıştır;

"bireyin ya da grubun doğru ve yanlış davranışlarını yöneten değerler ve prensipler bütünü olup, karar verme aşamasında doğru ve yanlışları veya neyin doğru neyin yanlış olduğunu belirleyen standartlardır" (FA 2003: 93).

Kelime kökeni olarak huy, karakter anlamlarını içeren ahlak kavramının bireyselliğine vurgu yapan tanımlamalar daha çok psikolojik ve dini temelli tanımlamalardır. Uysal(2005) ahlakı din temelli tanımlamıştır. Uysal'a göre;

"Ahlak, insanda yapa yapa alışkanlık haline gelmiş olan, alışkanlık haline geldiği için de zorlanmadan davranışa dönüştürebilecek huylar bütünüdür. Eğer bu huylar iyi ise, bireye "iyi ahlaklı", kötü ise "kötü ahlaklı" denir. Bireyin iyi ya da kötü ahlaklı oluşunda, aldığı eğitimin, sosyal çevrenin ve özellikle de dini duyarlılığının etkisi büyüktür"(Uysal 2005: 42-43).

Ahlakın toplumsal değerler sistemi ve toplumsal değer yargıları üzerinde şekillenmesine vurgu yapan tanımlamalar ise sosyolojik kökenlidir. Tepe(1998) sosyolojik kökenine vurgu yaparak ahlakı şu şekilde tanımlamıştır;

"Kişiler arası ilişkilerde, davranışlara ilişkin geçerli bir grupta ve belirli bir zamanda ya da genel olarak geçerli olan, olması istenen çeşitli değer yargıları sistemidir"(Tepe 1998: 12).

C.Can Aktan(2004)'a göre ahlak,

"toplumsal yaşamda, belirli kişi, grup ya da toplum için belirli zamanda ve belirli bir yerde geçerli olan ya da geçerli olması beklenen değer yargılarının, örf, adet, norm ve kuralların oluşturduğu bir sistem bütünüdür"(Aktan 2004: 4).

Ahlak kavramı kapsamında yer alan değerler, evrensel bazı nitelikte temeller üzerine oturmuş olsa da, toplumdan topluma, hatta bölgeden bölgeye göre farklı algılanabilmekte ve uygulaması da farklı olmaktadır. Bundan dolayı ahlaki değerlerin, herkes için aynı anlamı taşıdığını söylemek mümkün değildir. Birçok dinamiğin etkilediği bir toplumun ahlaki değerlerden uzaklaşmasını, salt ekonomik, hatta siyasi nedenlere bağlamak ahlak kavramını açıklamada yetersiz kalmaktadır.

Öte yandan Tepe(1998: 13),

"davranışlara ilişkin belirli bir yerde ve zamanda geçerli olan değer yargıları sistemleri anlaşıldığında, farklı gruplarda farklı değer yargılarının ya da aynı grupta farklı değer yargılarının olmasından dolayı, aynı eylemin, farklı ahlaklar tarafından farklı biçimde değerlendirilmesi, birisinin iyi dediği bir eyleme bir diğerinin kötü demesi çok doğaldır."

şeklinde bir tanımlama yaparak ahlakın göreli olduğuna vurgu yapmıştır.

İçerisinde birçok anlamı barındıran ahlak olgusunun temel belirleyicilerden birisi olarak, insanın, tecrübeleri ile oluşan kişiliğinin doğal yapısı ile yaşadığı toplumun sosyo-kültürel öğeleri kendini göstermektedir. İnsan çevresinden etkilendiği gibi çevresini de etkileyen bir varlık olduğu için bu etkileşimde özellikle toplumun davranış kalıplarını öğrenmektedir. Bu öğrenme sonucu gerçekleşen sosyalleşmeyle bireyin ait olduğu topluma uyumu sağlanır(Doğan 2004: 65).

Bu göreceliliğin bir diğer yanı da özellikle etik ve ahlak gibi temel bir ayrımın net olarak ortaya konamamasıdır. Dolayısıyla bir sonraki kısımda ahlak ve etik ayrımı üzerinde durulacaktır.

2.1.1.Ahlak ve Etik Ayrımı

Ahlak, moral ve etik gibi kelimelerle ifade edilmesine karşın özellikle etik, ahlak kavramından farklı bir anlam içermektedir. Etik, ağırlıklı olarak felsefenin inceleme alanı iken, ahlak ise çoğunlukla sosyoloji ve psikolojinin inceleme alanına girmektedir. Etik, ahlak felsefesidir; ahlak ise toplum içinde bir arada yaşama sorunlarını düzenleyen kurallardan, değerlerden, haklardan, görevlerden oluşur. Ahmet İnam(1998) mevcut belirsizliği ortadan kaldırmak amacıyla "düşünülen ahlak" ve "yaşanan ahlak" şeklinde bir ayrıma gitmiştir. Düşünülen ahlak, kaygı

duyulan, sorgulanan ahlaktır. Yaşanan ahlak konusunda ise herkesin bir kanısı, görüşü, izlenimi olabilir.

Etik, ideal olan ahlak anlayışının araştırmasına dayanırken aynı zamanda evrensel bir norm olma kaygısını da içerisinde barındırır. Daha çok düşün dünyasına özgüdür. Ahlak ise kişilerin sosyal ve bireysel deneyimlerinin getirdiği tecrübelerle oluşturulmuş, genelde yazılı olmayan sistematik kuralların kendisidir. Yaşamın içinden beslenmekle birlikte, kişiden kişiye, toplumdan topluma hatta bölgeden bölgeye değişen bir değerler bütünüdür.

Etik daha görevsel, daha içsel, dolayısıyla daha evrensel bir kalıptır. Buna karşın ahlak daha toplumsal, daha genel, daha dışsal ve davranışsaldır. Örneğin bazı eylemlerin ahlaka aykırı olduğu halde etik olabileceğini savunmak mümkündür. Bu anlamda bu ikisinin özdeş terimler olmadığı, bir insanın kendi iç tutarlılık anlamında etik anlamda bir şey yapabileceği, ama toplumun kuralları açısından onun ahlaka uygun bulunmadığı düşünülebilir(Tunçay 2008: 2).

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa ahlak kavramı, bir arada yaşamaktan kaynaklı yaratılmış yazılı ve yazılı olmayan kuralların dayattığı ve bireyin içselleştirdiği, daha mutlu bir toplum yaratılması amacı ile oluşturulmuş bir değerler bütünüdür. Toplumca dayatılması ahlakın sosyolojik boyutunu, birey tarafından içselleştirilmesi veya içselleştirilmemesi ise ahlakın psikolojik boyutunu vurgular. Bununla birlikte etik adı altında irdelenen ahlak anlayışı ise insan ve toplum için ideal bir ahlak felsefesinin oluşturma çabasıdır. Özellikle bu konuda Sokrates'ten günümüze kadar 'etik'i felsefik temellere oturtabilme çabası söz konusudur.

2.1.2. Ahlak Kavramına İlişkin Felsefi Görüşler

Günümüzde çeşitli araştırmacılar tarafından değişik şekillerde ifade edilen ahlak kavramı çeşitli filozoflarca da değişik şekillerde yorumlamışlardır.'Olması gereken'i sorgulayan felsefeciler, ahlak konusunda da çeşitli düşünceler öne sürmüşlerdir. Kimi felsefeciler ahlakı belli bir sistematiğe oturtmaya çalışırken, Kimi filozoflar da 'iyilik' yada 'erdemli olmak' kavramını ahlak ile ilişkilendirmişlerdir. Bu kısımda ahlak kavramıyla ilgili Sokrates, Platon Aristothales, Descartes, Immanuel Kant, Karl Marx ve John Rawls'in görüşleri sırasıyla incelenecektir.

2.1.2.1. Sokrates

Düşünceleri ancak Platon'un eserlerinden alıntılanabilen Sokrates çalışmalarının büyük çoğunluğunu ahlak üzerine yapmıştır. Sokrates'e göre, ahlakta üstünlük ve erdem bilgiye bağlıdır. Ahlak ilke ve kurallarına uygun, erdemli davranmak için insanın içinde bulunan ve 'daimon' adını verdiği bir sezginin varlığını söylemiş, vicdan kavramının temellerini atmış ve Tanrı'yı ruhsal yaşamın içine almıştır(Köknel 2006: 118).

Platon(2001) Sokrates'in, iyi bir ahlaka sahip olmanın bilgi ile mümkün olacağını ve insanın kendisini ahlakça yetiştirmesini, eğitmesini bilim ile eşdeğer saydığını belirtmiştir. Bu ana konuda çıkış noktası da, "erdem ile bilginin özdeş, aynı oldukları" görüşüdür.

2.1.2.2. Platon

Antik Dönem filozoflarından Aristotales'in 'usta'sı kabul edilen Platon'un ahlak kuramının temelinde bütün insanların, doğal olarak, kendiliklerinden doğruyu, güzeli, iyiyi aradıkları ilkesi bulunmaktadır. Hatalı, çirkin, kötü davranışların kaynağı insan bedenidir. Bü tür davranışların kaynağı olan bedenden de insanın ruhuna yansır(Köknel 2006: 119).

Platon ahlâk anlayışını 'idea' anlayışıyla açıklar. İnsanın amacının mutluluğa ulaşmak olduğunu ve bu mutluluğa ulaşmanın tek yolunun da erdem olduğunu belirtir. Platon'a göre erdem insanı mutlu kılar. İnsan iyiye varmak ister. Nesneler dünyasında insanın verdiği ahlak yargıları, ahlaki değerler, bu iyi ideasının bir yansımasıdır. Eylemlerimizin ahlaki ilkesi bütün zamanlar için geçerli olan iyi ideasında temelini bulur. Buna göre ahlaklılık, iyi ideasının bilgisine dayanır. Sokrates'te olduğu gibi Platon için de " kimse bilerek kötülük yapmaz." Buna göre, iyi ideasını bilmek, doğruluk ile aynı anlama gelmektedir. Platon'un ahlakı tek kişiyi değil toplumun mutluluğunu esas alır. Bu mutluluk da ancak devlette bulunur. Devletin amacı insanlara erdemli, iyi olan bir yaşam sağlamaktır(Atayman 2005: 25-27).

2.1.2.3. Aristothales

Sistemli bir ahlak öğretisi ortaya koyan Aristothales'e göre ahlak, üstünlük ve yüce iyilik durumudur. İnsanın temel hedefi bu duruma ulaşmaktır. Bu hedefe ulaşmak için ise, düşünce süreci içerisinde aklın yardımıyla doğruyu, güzeli, iyiyi seçip benimsemelidir. Yani mutlu olmak için harcanan çaba ne kadar akılcı olursa o düzeyde ahlak değerleri ortaya çıkar. Aristothales ahlak anlayışına yeni bir anlayış getirmiş ve aklın ahlak alanındaki işleyişine "dianoetik" adını verdiği bilgi öğelerini

ve zekayı katmıştır. Buna göre, bireylerin düzen ve uyum içinde birlikte yaşamaları kendi mutlulukları ve devletin gücü açısından önemli olup, bireysel ve sosyal ahlakın temelini oluşturur.(Köknel 2006: 120)

Aristothales'in ahlak anlayışı, geniş anlamda politika biliminin büyükçe bir bölümünü de içerir ve ahlakla ilgili eserleri bağımsız incelemeler değil de politika incelemelerine bir giriş olarak değerlendirilebilir. Aristothales'in politika anlayışı ahlak anlayışından, ahlak anlayışı da politika anlayışından ayrılamaz, iç içedir. Bu iç içeliği Aristothales '*Nikomakos'a Etik'* adlı eserinde açıklar. Sözü edilen eser Aristothales'in şu ifadesiyle başlar: "Her sanat ve araştırmanın, aynı şekilde her eylem ve tercihin bir iyiyi arzuladığı düşünülür"(Aristoteles 1998:1094a). *'Nikomakos'a Etik'*in ilk cümlesinde her eylemin ve her şeyin yöneldiği şeyin "iyi" olduğunu belirten Aristothales, bu eserinde insanların eylemlerinde amaçladığı şeyin nasıl bir iyi olduğunu keşfe girişir. Aristothales(1998)'e göre; insanlar kendilerine "iyi" gelen şeyi yapmak isterler. Ancak bu iyi, insandan insana, hâttâ aynı insanın farklı durumlarına göre değişmektedir. Bu farklı durumları da şöyle ifade eder:

"Kimi apaçık belli şeyleri, söz gelişi haz, zenginlik, onuru anlıyor, kimi de başka bir şeyi; çok kez aynı kişi bile başka başka şeyleri anlıyor, örneğin hasta olunca sağlığı, yoksul düşünce zenginliği"(Aristoteles 1998: 1095a).

2.1.2.4. Descartes

17. yüzyıl modern felsefenin kurucularından olan R. Descartes, ahlakı duyguları bastıran, yenen, akla dayanan doğruya, güzele, iyiye yönelen bir iradeye bağlamıştır. Erdem, iradeyi bedenin yönetimine bırakmamak, ruhu bedene teslim etmemektir. İnsan mutluluğu kendi ruhsal yapısının içinde aramalıdır. Descartes, doğruyu bilenin, doğruyu isteyenin, ancak becerisinin, yetisinin ve yeteneğinin

dışında beklentileri olması durumunda mutsuz olacağını öne sürmüştür(Köknel 2006: 136).

Descartes ahlaka dair ayrı bir eser yazmamıştır. Fakat *'Discours de la methode'da Meditation'*da ve *'Principes'*de bazı nedenlerle değinmiştir. Descartes temelde ahlakı metafizik bir olgu olarak ele almıştır. Descartes'e göre ahlakın iki temeli vardır: hikmet ve aşk. Ahlak sosyal olduğu için hikmete, tanrısal olduğu için aşka dayanır(Ülken 2001: 40).

Descartes'in felsefesinde ahlakın özel bir yeri vardır. Descartes'in felsefesinin temelinde üç temel olgu yatmaktadır. Bunlar(Hocaoğlu 1998: 164):

1. "Kesin Doğru"yu bulmak: Bu, Descartes'ın "hakikat araştırmacılığı" yanıdır.
2. "Dünya Hakimiyeti"ni elde etmek: Bu, Descartes'ın "dünyevicilik" yanıdır.
3. Tatmin ve mutlu edici bir ahlak ile yaşamak: Bu da Descartes'ın "ahlakçı" yanıdır. Ancak, tatmin ve mutlu edici bir ahlak, birinci ve ikinci gayelerden de önce gelmektedir. İşte, Descartes'ın ahlakçılık yanı kendisini burada göstermektedir. Yani: 'Kesin doğru'ya ve 'dünya hakimiyeti'ne yönelik bu felsefe, hem bu gayelerin başlangıcında, yola çıkışta, hem de amaca varışta, tam (tatminkar) bir davranışlar bütünlüğü içerisinde yaşama, yani bir ahlak anlayışını temellendirmeye çalışmaktadır.

2.1.2.5. Immanuel Kant

18. yüzyıl Aydınlanma düşünürlerinden Kant, ahlakı, doğal ve evrensel olarak bulunan bir nitelik olarak tanımlamıştır. Ahlakın ortama, koşullara ve zamana göre değişmeyen ortak kuralları ve yasaları vardır. Kant'a göre, güncel ya da geçmişe dair örnekler, ortak ilkelere, kurallara ve yasalara uymazsa ahlaklı olarak değerlendirilemezler. Ahlaka örnek olarak gösterilemezler. Kant, örneklerin ahlak açısından değerlendirmeye, yargılanmaya tabi olması gerektiğini belirtir. Bu değerlendirme ve yargılama bilişsel bir süreç içerisinde akıl ile yapılmalıdır(Köknel 2006: 142).

Kant'a göre 'ahlaklı davranmak' ile 'ahlaka uygun davranmak' aynı şeyler değildir. Bir davranışı, bir eylemi kişinin kendi iradesiyle ve içinden gelerek yapması ahlaklı davranış olarak tanımlanırken, ahlaka uygun davranış ise toplumsal ilkelere, yasalara, uymak suretiyle benimsenmeden, inanmadan ve istemeden yapılan davranışlardır.

Kant, bir eylemin ahlaki olabilmesi için eylemin tutarlı olarak uygulanan evrensel bir kanun haline gelme potansiyelinin olması gerektiğini belirtir. Bu eylem, bütün insanların varlığına ve rasyonelliğine saygılı olmalı ve onlara yardımcı bir araç olarak davranmaktan da kaçınmalıdır. İnsanlar, başkalarına aynı koşullar altında yaptıramayacakları şeyleri yapmaktan kaçınmalılardır. Kant, rasyonalizmin "eğer herkes böyle hareket etmiş olsaydı," sorusu sorularak uygulanabileceğini belirtmiştir(Atayman 2005: 49-50).

2.1.2.6. Karl Marx

Çoğunlukla Marksizm'in ya da Marx'ın eserlerinin hiçbir ahlaki boyut taşımadığı ileri sürülür. Marx yetkin bir ahlak teorisinin felsefi temellerini hiçbir zaman geliştirmemiş olsa da, bütün yazılarında göreceli olarak bir ahlaki perspektif sergilemiştir(Peffer 2001: 45).

Marx, Engels ile birlikte yazıya aldığı Alman İdeolojisi(1976)'nde ahlakı, din, metafizik ve ideolojinin tüm geri kalan kısmı ve bunlara tekabül eden bilinç biçimleri şeklinde değerlendirir. Bunların tarihsiz, gelişimden uzak olduğu; tersine, maddi üretimlerini ve karşılıklı maddi ilişkilerini geliştiren insanların, kendilerine özgü olan bu gerçek ile birlikte hem düşüncelerini, hem de düşüncelerinin ürünlerini değiştirdiklerini belirtir. Marks ve Engels'in birlikte yazdıkları Komünist Manifesto(1997)'da da 'ahlak'ın sadece değişen maddi koşullara bağımlı ve onunla yakından ilişkili olmakla kalmadığını, aynı zamanda burjuva sınıfının çıkarlarının gizlendiği burjuva önyargıları olduğunu belirtmişlerdir.

Marksist düşüncenin ahlak hakkındaki genel düşüncesinin kendisine has bir yapı olduğu öne sürülebilir. Bu yapı, kısaca açıklanacak olursa, uzak geleceğe bakan ve mükemmeliyetçi bir içerik taşıyan bir sonuççuluk biçimidir.

Marksist sonuççuluk, bilindik ahlak kurallarının kısıtlamalarına bir açıklama getirmekte ve bu yönü ile faydacılığa benzemekte, ancak, bu kısıtlamaları haklı göstermemekte ve bu yönü ile faydacılıktan ayrılmaktadır. Marksist sonuççuluk, bilindik ahlak kurallarının kısıtlamalarını muhtemelen 'gafilleri tuzağa düşürmek için pusuda bekleyen sınıfsal aldatmacalar' olduğunu düşünmektedir(Lukes 1998: 189).

Marksizm, en başından beri, ahlaki sorunlara karşı, kendi adına alınan önlemlere ahlaki bir direniş göstermesini fiilen olanaksızlaştıran bir yaklaşım sergilemiştir. Özel olarak da özgürlük konusundaki zengin görüşlerine ve insanın kurtuluşuna ilişkin zorlayıcı bakışına rağmen, adalet, haklar ve amaçlar-araçlar problemine yeterli bir açıklama getirmemiş, dolayısıyla adaletsizliğe, hakların ihlal edilmesine ve hoş görülmeyecek araçlara başvurulmasına yeterli karşılık bulamamıştır(Lukes 1998: 181).

Karl Marx'ın sonuççu olduğu düşüncesinin yanı sıra eserlerinin bir analize tabi tutulması ve pasajların incelenmesi sonucu, Marx'ın deontolojik ve faydacı bir ahlak anlayışının olduğunu savunanlar da olmuştur. Eduard Bernstein ve br Karl Vorlander gibi evrimci sosyalistler, Marx'ın Kantçı bir ahlak anlayışına sahip olduğunu öne sürerlerken Engels ve Kautsky gibi bilimsel sosyalistler ise ahlakı "ideolojik ve bilimdışı" olarak açıkça reddetmişler ve oldukça basit bir faydacılık damgasını örtük bir şekilde savunmuşlardır. Daha sonraki süreçte Marx'ın ahlaki değerlendirmelerini irdeleyen kimi felsefeciler, Marx'ın temelde faydacı bir ahlak anlayışına sahip olduğunu öne sürmüşlerdir(Peffer 2001: 89).

Genel bir değerlendirme ile Karl Marx'ın genel bir ahlak anlayışının olmadığı, ahlak'ın dışsal bir olgu ve 'burjuva sınıfının kandırmacalarından biri' olarak gördüğü söylenebilir. Marx'ın ahlak anlayışını irdeleyen felsefeciler de Marx'ın sözlerinin ahlak açısından yorumlamasını yapmışlardır ve sonuççu yaklaşım, kantçı yaklaşım ve faydacı yaklaşım olmak üzere üç temel ahlak anlayışının da Marx'ın ahlak anlayışı içerisinde olduğunu öne sürmüşlerdir.

2.1.2.7. John Rawls

20. yüzyılın önemli filozoflarından birisi olan John Rawls, ahlak kavramını adalet kavramı çerçevesi içerisinde ele almıştır. Adaleti iki temel sınıfa ayırarak

bunlar üzerinden bir toplum sözleşmesi meydana getirilmesi gerektiği üzerinde durur.

Rawls 1976'da yayımladığı "A Theory of Justice" adlı eserinde farklılıkların olduğu bir toplumda adaletin nasıl gerçekleşeceği sorusuna yanıt aramaya girişmiştir. Rawls'a göre insanlar birbirlerinin etnik, dini, ideolojik ve benzeri türden farklılıklarını bilmeksizin bir masaya oturup kuracakları devletin temel ilkelerini yani sosyal sözleşmeyi konsensüs'a dayanarak oluşturmalıdır. Rawls, Hobbes ve Locke'un aksine 'doğal durum'dan değil, insanların farklılıklarını bilmedikleri 'orijinal durum' dan bahseder. adaletsiz olanın ise bu farklılıklardan ziyade, farklılıklara yaklaşım şekli olduğunu ifade etmiştir. John Rawls(1971) adaletin iki temel ilkesinden bahseder:

1. *Hak ve özgürlüklere sahip olma bakımından herkesin eşit olması* ; yani mutlak eşitlik. Rawls'a göre 'her insanın diğerlerinin sahip olduğu temel özgürlüklerin aynısına sahip olma hakkı vardır.' Rawls bu hak ve özgürlüklere örnek olarak seçme ve seçilme hakkı, konuşma ve toplantı özgürlüğü, düşünce ve vicdan hürriyeti, mülk edinme hakkı ve keyfi tutuklama ve alıkoymalara karşı dokunulmazlık haklarını gösterir.

2. *Toplumdaki huzur ve refahın eşit dağıtılması*; yani orantılı eşitlik. 'Gelir ve refah dağılımının eşit olması gerekmez ama bu dağılım herkesin yararına olmalıdır.' der Rawls.Yani adaletsizlik insanların hepsi için yarar sağlamayan eşitsizliklerdir. Farklılık ilkesiyle de bu noktada ilişki kuran Rawls, farklılığın ancak iki toplumsal sınıfa da (sözgelimi işçi sınıfı ve sermaye sınıfı) çıkar sağladığı vakit haklı gösterilebileceği savını ileri sürer ve farklılık ilkesinden yola çıkarak kardeşlik ilkesinin önemine de değinir. Bu doğrultuda daha iyi durumda olanın, daha kötü durumda olanın yararına olmayan, yalnız

kendisine fayda sağlayan refah artışını reddetmesi gerekliliği üzerinde durur.

Rawls'in yaptığı bu ikili sınıflandırmanın temelinde temel hak ve özgürlükler alanında tam bir eşitlikten bahsedilirken, ekonomik anlamdaki eşitsizliklerin ise tam anlamıyla son bulmayacağını, dolayısıyla bunun mümkün olduğunca en aza indirgenmesinin ahlaki olduğunu dile getirmektedir.

2.2. VERGİ AHLAKI VE VERGİ AHLAKI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

Günümüzde halen çoğu ülkelerde özellikle de GOÜ'de önemli bir sorun olan kayıtdışı ekonomiyi daha iyi analiz etmek ve etkin çözümler geliştirilmesi, kuşkusuz vergi ahlakının ihmal edilmemesini gerektirir. Diğer bir anlamda vergi ahlakının detaylı bir şekilde incelenmesi kayıtdışı ekonomi incelemelerinde önemli fırsatlar sunabilir.

Bu kısımda vergi ahkakı ve vergi ahlakı ile ilgili önemli kavramlar, vergi ahlakını etkileyen faktörler ve vergi ahlakının etkileri incelenecektir.

2.2.1. Vergi Ahlakı

En genel tanımıyla yükümlülerin vergiye yönelik içsel bir motivasyonu olarak adlandırılan vergi ahlakı(Torgler 2003: 4), yükümlülerin vergiye karşı davranışlarını etkileyen önemli faktörlerden birisidir. Bu açıdan vergi ahlakı,

özellikle vergi kayıp ve kaçaklarını ve dolayısıyla kayıtdışı ekonomiyi önlemenin araçlarından birisi olarak son yıllarda büyük önem taşımaya başlamıştır.

Vergi ahlakı, özellikle ahlak kavramının göreceliliği nedeniyle üzerinde uzlaşma olmayan bir kavramdır. Bu açıdan bir önceki kısımda belirtilen ahlak kavramı ile vergi ahlakı içerisinde yer alan ahlak kavramı karıştırılmamalıdır. Ahlak kavramı, bireyin ait olduğu toplumdaki görevlerini daha iyi yapabilmesi için yaşadığı dönemde uyulması gereken geleneksel ve hukuki standartları içtenlikle benimsemesi anlamında kullanılırken, vergi ahlakı kavramı, çağdaş sosyal bilimdeki ahlak, felsefi ya da dinsel bir kavramdan değil, toplumun erdemli saydığı davranışların benimsenmesi anlamında ele alınmaktadır(Tuncer 2003: 103). Bu açıdan vergi ahlakının genel ahlaktan farklı bir kavram olduğu belirtilmelidir. Dolayısıyla genel ahlak ile vergi ahlakı birebir paralellik arz eden bir olgu değildir. Genel ahlakı yüksek olan bir kişinin vergi ahlakı düşük olabilir. Vergi ahlakı düşük olduğunda vergiye dair her türlü hile normal kabul edilir. Vergi ahlakı yüksek olan bir yükümlü ise, vergi borcuna büyük bir sadakat göstererek onu ilk fırsatta ödemeyi düşünür. Vergiyi ödemesi gereken bir borç olarak kabul ettiği için, ödediğinde haz duyar(Şenyüz 1995: 32).

Elbette mükellefin vergi ahlakının yalnızca mükellefin vergi borcunu ödemek için gösterdiği sadakatla belirlendiğini söylemek güçtür. Verginin önemini, gerekliliğini ve yasalardan doğan yükümlülüklerini bilen mükelleflerin bundan kaynaklanan ödevlerini sağlıklı bir şekilde yerine getirmesi beklenir. Ancak vergi ahlakının yüksek olması ve mükelleflerin vergi borçlarına sadık olabilmesi için vergi idaresinin de üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmesi beklenir. Vergiden kaynaklanan ödevleri ve yerine getirmesi gereken yükümlülükleri konusunda kendisine yeterince ulaşılamadığı için, bu görevlerini yerine getirmemiş kişiler açısından vergi ahlakı bakımından yetersizlik olduğu ileri sürülemez. Yasaların bilinmemesi, muhatap kalınacak hukuki işlemler bakımından etkili olmamakla

birlikte, bu durum vergi ahlakının yeterli olmadığı sonucunu doğurmaz(Akdoğan 2005: 180-182).

Vergi ahlakı kavramının tarihsel kökenine baktığımızda, 19. yüzyılda öne çıkan "fedakârlık teorisi"[1] ya da "iktidar teorisi" olarak bilinen yaklaşımla birlikte ortaya çıkmıştır denilebilir. 19. yüzyılda sosyal bilinçlenmenin giderek büyümesi ile birlikte, fertlerin kişisel vergi ödeme eğilimlerine ve vatandaşlık duygularına yönelen ilgi de artmaya başlamıştır. W.Wocke, devletin sosyo-politik bir zorunluluk olduğu fikrinden hareket ederek verginin ana unsurunun vatandaşların topluluk bilinci olduğunu belirtmiştir. Vergi vatandaşlar tarafından "fedakarlık teorisi"ne göre yerine getirilmesi gereken ahlaki bir görev olarak kabul edilmiştir(Schmölders 1976: 108).

Kişilerin vergiye karşı tutum ve davranışlarına yönelik ilgi her ne kadar 19. yüzyılda artmaya başlamışsa da vergi ahlakı ile ilgili teorik ve ampirik düzeyde ilk önemli çalışmalar 1960'lı ve 1970'li yılarda "Köln Vergi Psikolojisi Okulu" olarak bilinen Günter Schmölders ve arkadaşları tarafından yapılmıştır. Araştırmalarında vergi ahlakı seviyesinin bir göstergesi olarak vergi tazyikini kullanarak serbest meslek sahiplerinin işçilerden daha düşük vergi ahlakına sahip olduklarını bulmuşlardır(Torgler 2003: 5-6).

1980'li yıllarda vergi ahlakı ve kayıtdışı ekonomisi ilişkisini inceleyen Weck(1983)'ten sonra özellikle 90'lı yıllarda vergi ahlakı ile ilgili düşünceler dikkat çekici bir şekilde artmaya başladı. Özellikle gelir idarelerinin yeniden yapılanması ve "mükellef odaklı" bir anlayışa geçilmesiyle birlikte, cezaların ve denetimin düşük olmasına karşın insanların vergilerini neden ödedikleri, vergi uyumu literatürünün

[1] Toplum hayatının devamı için zorunlu bir kurum olan devletin, toplumu oluşturan kişilerin çoğunluğu tarafından faydalı ya da zorunlu olarak kabul edilen fonksiyonlarını gerçekleştirilebilmesi için, egemenlik yetkisine dayanarak vatandaşlarından her türlü fedakarlığı isteyebileceği esasından hareket eden görüşü ifade eder(Salih Turhan 1998: 18).

merkezinde yer alan bir soru olmuştur(Torgler 2003: 5-6). Bu dönemlerde öne çıkan araştırmacılardan Erard ve Feinstein(1994), kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin tutarlı bir açıklamasının ancak ahlak düşüncesini bütünüyle içeren modellerde olduğunu belirtirken, Andreoni, Erard ve Feinstein (1998) ahlaki ve sosyal dinamiklerin kayıtdışı ekonomi araştırmalarında kullanılmasının henüz gelişmemiş bir olay olduğunu belirterek, literatüre vergi ahlakının da belirleyici bir faktör olarak eklenmesi gerekliliğini vurgulamışlardır.

Kökenleri 19. yüzyıla dayansa da vergi ahlakı tanımlanması zor olan bir kavramdır. Vergi psikolojisi ile ilgili sorunların verginin kendisi kadar eski olduğu ve vergi var olduğu sürece de araştırma konusu olarak kalacağı göz önüne alındığında, vergi sisteminin etkisini anlayabilmek için mükelleflerin vergi ahlakı düzeylerini bilmek önemlidir. Bu önemine karşın kayıtdışı ekonomi hemen hemen tüm ülkelerde büyük bir sorunken, kayıtdışı ekonomiyi açıklamaya yardımcı olan vergi ahlakı ne yazık ki çok az bilinen bir kavramdır(Torgler 2002: 657).

Vergi ahlakının tanımı konusunda ciddi ve önemli çalışmaların kökeni 1960 ve 1970'li yıllara gitmektedir. Schmölders(1976), vergi ahlakının "vergilemenin en uygun sınırını belirleyen tecrübe unsuru" şeklinde tanımlanmasının yetersiz olduğunu belirterek, ahlak kavramının vergi olgusunda taşıdığı anlamın, ferdin toplumun bir parçası olarak üstlendiği görevleri daha iyi yapabilmesi için uyması gereken zamanın geleneksel ve hukuki normlarını içten kabullenmesi olduğunu ifade etmiştir. Bu düşünceden hareketle vergi ahlakını "vatandaşların bizzat vergileme ve vergileme ile kendilerine yüklenilen mükellefiyetler karşısında takındıkları genel tavır" olarak ifade etmiştir. Bu tavır; halktan halka, zamandan zamana ve hatta coğrafyadan coğrafyaya belirgin farklılıklar gösterebilmektedir.

Herekman(1991) vergi ahlakını, "mükelleflerin vergilerini tam olarak ödemeleri" anlamında kullanmıştır. Vergi ahlakının mükellefin sosyo-kültürel

düzeyinin bir fonksiyonu olduğu kadar, içerisinde yer aldığı toplumun sosyal kültürel yapısı ile de yakından ilişkili olduğunu belirterek, gelişmiş ülkelerde kayıtdışı ekonominin GOÜ'lere nazaran daha az oranda yaygın olmasını, kültür düzeyi ve vergi ahlakı arasında doğrusal bir ilişki kurularak açıklandığını belirtmiştir. Muter ve diğ.(1993) de vergi ahlakının tıpkı ahlak gibi zaman ve mekâna göre farklılıklar gösterdiğini vurgulayarak vergi ahlakını; "mükellefin vergi kaçakçılığı ve vergi cezaları karşısında takındığı tutum" olarak tanımlanmışlardır

Torgler(2003) ise, vergi ahlakını net bir ifade ile; "vergileri ödemek için içsel bir motivasyon" olarak tanımlamıştır. Tanımda geçen motivasyonu, bireylerin vergi ödemede duyduğu isteklilik olarak açıklamıştır. Torgler, vergi ahlakının bireylerin davranışlarından ziyade, bireylerin vergiye karşı bir tutumu olduğunu belirtmiştir. Bu tutumun, vergi ödemek için ahlaki bir ödev olarak görülebileceğini ifade etmiştir. Buna göre, mükellefin vergisini ödemekle topluma katkıda bulunduğu inancını taşır ve bir mükellef vergi kaçırdığında güçlü bir üzüntü ya da suçluluk duyarsa, bu suçluluğu hissetmemek için vergi ödeme konusunda daha istekli olur.

Vergi ahlakını tanımlamadaki zorluk ve görecelilik vergi ahlakı kavramının vergi ile ilgili diğer kavramlarla karıştırılmasına yol açmaktadır. Vergi ahlakı kavramı çoğunlukla vergi bilinci ve vergi zihniyeti, vergi uyumu gibi kavramlarla karıştırılmaktadır.

2.2.2. Vergi Bilinci

Kamu hizmetlerinin gerçekleştirilmesi bakımından verginin önemini bilen vatandaşların, vergi ile ilgili ödevlerini yerine getirmedeki isteklilik düzeyine vergi bilinci denilmektedir(Akdoğan 2005: 180). Vatandaşlık görevlerine vurgu yapan bir diğer vergi bilinci tanımı şu şekildedir;

"vergi ödemenin vatandaşlık görevleri arasında yer aldığına, devletin, işlevlerini sürdürebilmesi için vergiye ihtiyaç duyduğuna, vergilerin haklılığına, toplanan bu vergilerin toplum ve ülke yararına kullanıldığına ve adil olduğuna inanarak bireylerin, sahip olduğu ekonomik değerler üzerinden devlete ödenmesi gerektiğine inandığı toplumsal bir görevdir"(Bağdigen 2006: 4).

Vergi bilincine ilişkin diğer bir tanım ise;

"Devletin yerine getirmekle yükümlü olduğu kamu hizmetlerinin gerçekleştirilmesi için bireylerin elde ettiği gelirlerden veya servetlerinden kanunlarda belirtilen usul, esas ve oranlara göre katkıda bulunmaları gerektiğini fark etme, bilme ve hatırlama yeteneğine sahip olmaları"dır(Narla 2007: 1'den aktaran Ömürbek, ve diğ. 2007: 104).

Şahin ve Özenç(2008) ise vergi bilincini,

"vergi sisteminin adaletiyle ilgili algılayışlar, diğer kişilerin tutumlarıyla ilgili algılayışlar, toplumdaki bireylerin kişisel çıkarı mı toplumsal çıkarı mı ön planda tuttukları, toplumun genel tutumu, devletin yapmış olduğu harcamalar ile ilgili algılayışlar, eğitim ve gelir düzeyi aracılığıyla oluşan bir kavramdır"(Şahin ve Özenç 2008: 6)

olarak tanımlamışlardır.

Vergi bilincinin temelini devletin görevlerini yerine getirmesinde ve toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında verginin taşıdığı önemi bilen ve bu bilinç içerisinde ödevlerini, olması gerekene uygun bir şekilde yerine getirme çabası içinde olan bir toplumsal davranış biçimi oluşturmaktadır(Akdoğan 2005: 181).

Vergi bilinci çeşitli faktörlere göre oluşmaktadır. Toplumun genel eğitim düzeyi, genel eğitim uygulamaları içinde vergi ile ilgili eğitim faaliyetlerinin etkinliği, vergi yönetiminin bu konudaki faaliyet ve uygulamaları, toplanan kaynakların değerlendirilmesindeki etkinlik, vergi ile ilgili yasal düzenlemelerin vergi ilkelerine uygunluğu, sağlıklı ve etkin iletişim imkanları ile bunların değerlendirilmesi, vergi yönetimine yardımcı kuruluşların bu konudaki faaliyetleri ve çalışmaları gibi faktörlerin vergi bilincini belirlediği söylenebilir(Akdoğan 2005: 180-181).

Vergi uygulamasında başarı sağlanmasında, toplumun verginin önemini ve gerekliliğini bilmesinin rolü büyüktür. Bu bakımdan yapılacak eğitim ve tanıtma faaliyetlerinin çeşitli toplum kesimleri üzerinde değişik etkileri olacaktır. Ancak, gerekli verginin alınması bakımından, toplumun özelliklerinin bilinmesi kadar, toplumsal özelliklere uygun bir vergi koyma ve uygulamanın yol açabileceği maliyet ve olumsuzlukları da göz önünde bulunduran bir vergilendirmenin yapılaması büyük önem taşır(Akdoğan 1996: 257)

2.2.3. Vergi Uyumu ve Vergi Uyumsuzluğu

Uyum kavramı, çoğunlukla sosyolojik temelli ve geniş çaplı bir araştırma alanı olmasına ve bu konuda birçok çalışma yapılmasına karşın genelde vergi uyumu kavramı göz ardı edilmiştir. Sosyologlar ve diğer sosyal bilimciler ise vergi uyumuna kısaca değinmiştir(Wentworth ve Rickel 1985: 459). Yabancı literatürde "tax compliance", "taxpayer compliance", "voluntary tax compliance" olarak geçen vergi uyumu, kısaca vergi yükümlülüğünün doğru olarak yerine getirilmesidir. Bu anlamda vergi uyumunun dört unsurunun olduğunu söylenebilir. Bunlar(Tuncer 2003: 93):

1. Vergiye tabi gelirin doğru olarak beyan edilmesi;

2. Gelir düzeltmeleri, yapılan harcamalar, vergi muafiyetleri ve vergi kredileri gibi gelirden düşülmesi gereken unsurların doğru olması;
3. Vergi beyannamesinin zamanında doldurulması
4. Vergi yükümlülüğünün doğru olarak hesaplanmasından oluşur.

Bir kamu maliyesi konusu olarak vergi uyumu, adalet, etkinlik gibi alanları içerir. Denetim olasılığına ve cezalara bağlı caydırıcı etkilerle ilgili sorunlar, hem vergi uyumu hem de yasaların uygulanmasının en önemli konularındandır. Vergi uyumu, ahlak sorununu da içeren bazı davranış konularını da kapsamına alır(Andreoni ve diğ. 1998: 818).

Vergi yükümlülüğünün hem düşük hem de yüksek oranda gösterilmesini içeren vergi uyumsuzluğu ise ; vergi yükümlülüğünün, cezai müeyyidelere de konu olan bilerek düşük gösterilmesininin yanısıra, yanlış bilgilendirme, yanlış anlama, dalgınlık veya benzer diğer nedenlerden kaynaklanan az gösterilmesini ifade eder. Ancak, mükellefin, ödeyeceği vergileri azaltmak amacıyla, mali işlemlerini yasalara uygun olarak yapılandırması vergi uyumsuzluğu değildir(Tuncer 2003: 94).

Bir vergi sisteminin başarısı mükelleflerin gönüllü uyumuna bağlı olduğundan vergi uyumu önemlidir. Mükelleflerin gelirlerini doğru ve tam bir şekilde beyan etmesi ve bildirdiği gelire göre vergi ödemesi vergi uyumunun üst düzeyde olduğunu gösterir. Bu açıdan vergi uyumunu arttırmak amacıyla vergi idaresinin mükellefe güven duyduğunun bir göstergesi olan beyan esasına dayalı vergi sistemi birçok ülkede aktif bir şekilde uygulanmaktadır. Bunun nedeni, mükellefe duyulan güven olduğu gibi, bir mükellefin denetlenmesi sonucu vergi kaçırdığının tespit edilmesi durumunda, bu uyumsuzluktan dolayı ceza verilebilmesidir(Stadler ve Castrillo 2004: 349).

2.2.4. Vergi Kaçakçılığı

Vergi ahlakı ile ilgili temel kavramlardan birisi olan vergi kaçakçılığı, kasten hileli bir şekilde vergi yükünü azaltmayı içerdiği gibi, vergi mevzuatını bilmeme, yanlış yorumlama, beyannamede yapılan istem dışı hatalar veya mükellefin ihmali dolayısıyla vergi matrahının düşük gösterilmesini de kapsar(Bayraklı ve diğ. 2004: 206). Vergi kaçakçılığı yasa dışı ve riskli bir davranıştır; çünkü yapılan denetimler sonucunda yakalanan mükellef cezai müeyyideye tabi olacaktır.

Allingham ve Sandmo(1972) tarafından geliştirilen ve vergi kaçakçılığını teorik düzeyde açıklayan klasik ekonomik model, mükellefin vergi kaçırmadan önce fayda maliyet analizi yapacağını ve vergi kaçıracağı zaman beklenen faydasının maliyetinden yüksek çıkması gerektiğini belirtmiştir.

Vergi kaçakçılığının yaygınlığı ülkeden ülkeye değişir ve Latin Amerika ülkelerinde, Anglo-Sakson ülkeleri ve İskandinav ülkelerine göre daha yaygın olduğu dikkat çekmektedir(Türk 2006: 198).

2.2.5. Vergiden Kaçınma

Vergiden kaçınma, mükellefin vergi borcunu; vergi kanunlarına dayanarak ödemekten kaçınmasıdır(Türk 2006: 198). Vergiden kaçınma, vergi yasalarına aykırı olmaksızın, kişinin vergi yükümlülüğünden kurtulması ve hazineyi vergi kaybına uğratmasıdır.

Vergiden kaçınma uygulamada çok çeşitli biçimlerde gerçekleştirilmesine karşın bunlar iki grup altında toplanabilir. Birinci grup vergiyi doğuran olayın ortaya çıkması bakımından vergi konusu ile ilişki kurmamak, ikinci grup ise, yükümlülerin vergi kanunlarındaki boşluklardan yararlanmaları sonucu ortaya çıkar(Şenyüz 1995: 92).

Vergiden kaçınma bazen vergi kaçakçılığı ile karıştırılmaktadır. Yasal açıdan bakıldığında vergi kaçakçılığı, mükellefin vergi yükünü yasa dışı yollarla azaltmasıyken, vergiden kaçınma mükellefin vergi yükünü yasal yollarla düşürmesidir. Vergiden kaçınma vergi kanunlarına göre bir suç teşkil etmez. Onun için vergiden kaçınan vergi yükümlüsüne hiçbir ceza verilmez, hiçbir sorumluluk yüklenmez. Vergi yükümlüsünün vergi kanunlarıyla ve vicdanıyla her hangi bir ihtilafı yoktur; çünkü ona bu şansı veren vergi kanunlarındaki boşluklardır(Türk 2006: 198).

2.2.6. Vergi Yükü ve Vergi Tazyiki

Pek çok iktisadi kararı etkilemesinin yanı sıra sosyal politikaların ve mali reformların hayata geçirilmesi ve bu politikaların başarılı olmaları açısından önemli olan vergi yükü, belirli bir dönemde devlete ve kamu tüzel kişilerine yapılan ödemelerle bu ödemeleri yapan mükelleflerin aynı dönemde elde ettikleri gelire oranını ifade eder. Bu kavram kullanıldığı yerde verilen anlama göre değiştiği için genel olarak açık bir kavram değildir. Yük hesaplamalarında vergi yükü kavramı teknik anlamda kullanılmaktayken maliye teorisinde farklı anlamlarda vergi yükünden söz edilmektedir(Edizdoğan 2008: 181).

Vergi yükü kavramının toplam vergi yükü, gelir grupları bakımından vergi yükü, sektörel vergi yükü, bölgesel vergi yükü gibi çeşitli türleri vardır.

İncelemelerde çoğunlukla toplam vergi yükü, net vergi yükü ve kişisel vergi yükü kullanılmaktadır.

Bir ekonomide toplanan tüm vergilerin o ekonomi üzerinde yarattığı yük, toplam vergi yükü olarak isimlendirilmektedir. Net vergi yükü ise; bir ekonomide, toplanan tüm vergilerden, bu vergi hasılatıyla finanse edilen giderlerden sağlanan fayda çıktıktan sonra kalan bakiyeyi ifade etmektedir. Mükellefin vergiler karşısındaki tutumunda rol oynayan kişisel vergi yükü ise; birey başına vergi ve benzeri ödemelerin yine birey başına gayrısafi milli hasılaya oranlaması ile bulunur. Bireysel vergi yükü yaygın olarak subjektif vergi yükü ve objektif vergi yükü olmak üzere ikiye ayrılır. Ödenen verginin yükümlünün geliri, bakmak zorunda olduğu kimseler gibi iktisadi durumu göz önünde bulundurarak ölçülmesi ile belirlenen yük objektif vergi yükünü ifade ederken, (Edizdoğan 2008: 189) subjektif vergi yükü ya da vergi tazyiki, bireyin gelirine, özel durumlarına, zevk ve tercihlerine göre değişen, bireyler tarafından hissedilen iktisadi ve psikolojik baskıdır.

Subjektif vergi yükü olarak da bilinen vergi tazyiki; yükümlünün ödediği vergi dolayısıyla sahip olduğu iktisadi değerlerdeki azalmanın neden olduğu fedakarlık ya da refah kaybının hissedilme derecesini ifade eder(Aktan 2006: 141). Mükelleflerin vergiye karşı tutumları vergi oranlarında görülen azalışa/artışa bağlı olarak olumlu/olumsuz şekilde kendisini gösterebilmektedir. Bu durum vergileme karşısında mükelleflerin psikolojik yönden hissettikleri vergi baskısı ile ilgilidir (Aktan ve diğ. 2002: 120)

Vergi oranlarının artması ile mükelleflerin ödeyeceği vergi miktarı ve dolayısıyla üstlenilen vergi yükü artar ve bu artış ise, öncelikle kullanılabilen gelir seviyesini azaltmakta ve mükellef açısından daha az tüketim ve tasarruf yapma anlamına gelmektedir. Mükelleflerin tüketim ve tasarruf yönünden oluşan azalmayı telafi edebilmesi ise, daha fazla çalışmayı gerektirmekte ve psikolojik yönden

hoşnutsuzluğa neden olmaktadır(Aktan ve diğ. 2002: 119). Ayrıca baskı sadece gelir etkisini ifade eden daha fazla çalışmaya değil çalışmamayı tercih etmesini ifade eden ikame etkisine de neden olur.

2.3. VERGİ AHLAKININ BOYUTLARI

Vergi ahlakını niceliksel verilerle değerlendiren ve vergi ahlakının boyutlarını ortaya koyan çalışma sayısı sınırlı düzeydedir. Bu konuda yapılmış çalışmalarda Benno Torgler ön plana çıkmıştır. Benno Torgler bu doğrultuda çeşitli ülke grupları ve bölgelerde çeşitli veriler ve anket sonuçlarıyla vergi ahlakının düzeyini tespit etmiştir. Bu doğrultuda OECD ülkeleri, GÖÜ, ve geçiş ekonomileri ve MDAÜ'leri inceleyerek niceliksel olarak çeşitli vergi ahlakı düzeylerini bulmuştur.

Torgler(2001), Dünya Değerleri Anketleri(DDA) verilerini inceleyerek çoğunluğu gelişmiş ülke kamsamında bulunan OECD ülkelerinde vergi ahlakı düzeyini tespit etmiştir. Tablo-9'da üç dönemlik DDA kullanılarak 21 OECD ülkesinde 1981-1997 yılları arasındaki 3 dönemin ortalama vergi ahlakı sonuçları verilmiştir. Bu tablodaki temel olumsuzluklardan birisi sadece 7 ülkenin(Finlandiya, Almanya, Japonya, Norveç, İspanya, İsveç, ABD) vergi ahlakı değerlerinin tam olarak verilebilmiş olmasıdır. Tablo-9'da verilen değerler incelendiğinde vergi ahlakının en düşük olduğu ülke %37,9 ile Hollanda(1981-1984), en yüksek olduğu ülke ise %81,9 ile Japonya(1990-1993)'dır. Ayrıca, Avustralya, ABD, İspanya, Kuzey İrlanda'da vergi ahlakı artan eğilim gösterirken, Almanya, İtalya, İsviçre, İngiltere, Kanada ve Belçika'da vergi ahlakı düşüş eğilimi göstermektedir. OECD ülkelerinin genel ortalamasına bakıldığında en düşük vergi ahlakı düzeyinin %54,5 ile 1990-1993 döneminde olduğu görülmektedir.

Tablo-9 OECD ülkelerinde Vergi Ahlakı(%)

Ülkeler	**1981-1984**	**1990-1993**	**1995-1997**
Avustralya	47,7	-	62,1
Avusturya	-	62,3	-
Belçika	43,3	33,9	-
Kanada	66,9	59,2	-
Danimarka	58,5	57,3	-
Finlandiya	58,7	40,3	57,4
Fransa	48,9	46,5	-
Almanya	52,7	53,8	46,9
İngiltere	58,2	53,9	-
İzlanda	56,6	56,0	-
İrlanda	38,5	48,8	-
Kuzey İrlanda	52,8	69,7	-
İtalya	74,7	55,2	-
Japonya	81,8	81,9	80,6
Hollanda	37,9	42,9	-
Norveç	40,3	43,1	47,5
Portekiz	-	39,9	-
İspanya	49,9	58,4	69,5
İsveç	68,8	56,4	49,3
İsviçre	-	63,8	53,5
ABD	67,0	66,7	73,6
Ortalama	**55,6**	**54,5**	**60,0**

Kaynak: Benno Torgler (2001). Is Tax Evasion Never Justifiable, **Journal of Public Finance and Public Choice**. 19: 143-168, Sf:150

Açıklama: Almanya ile ilgili 1990 ve sonrasındaki veriler Batı Almanya ve Doğu Almanya'nın birleşmesi dolayısıyla iki ülkenin ortalamaları alınarak verilmiştir.

Torgler(2003e) GOÜ ülkelerindeki vergi ahlakının düzeyinin ele aldığı çalışmasında Afrika, Orta ve Güney Amerika ve Asya'daki çeşitli ülkeleri ele almıştır. Tablo-10'da GOÜ kapsamında ele alınan kıtalar arasında 1990-1993 yılları arasındaki vergi ahlakı düzeyinde belirgin farklılıklar vardır. Ancak 1995-1997 yılları arasında tamamen olmasa da genel anlamda bir artışla bu farklılıklar azalmaktadır. Tablo-10'a göre vergi ahlakı %37,3 ile Meksika(1990-1993)'da en düşük, %96,3 ile en yüksek Bangladeş(1995-1997)'tedir. OECD ülkelerinde olduğu gibi, buradaki temel problem incelenen ülkelerde tüm yıllara ait vergi ahlakı değerlerinin olmayışıdır.

Tablo-10 Gelişmekte Olan Ülkelerde Vergi Ahlakı(%)

Ülkeler	**1981-1984**	**1990-1993**	**1995-1997**
Afrika			
Gana	-	-	74,2
Nijerya	-	62,5	65,9
Güney Afrika	52,5	62,5	65,4
Ortalama	**52,5**	**62,5**	**68,5**
Orta ve Güney Amerika			
Arjantin	64,4	80,5	72,1
Brezilya	-	60,8	46,8
Şili	-	75,7	64,2
Kolombiya	-	-	72,2
Dominik Cumhuriyeti	-	-	70,4
Meksika	48,9	37,3	54,7
Peru	-	-	62,7
Porto Riko	-	-	74,4
Uruguay	-	-	80,3
Venezuela	-	-	70,6
Ortalama	**56,65**	**63,6**	**66,8**
Asya			
Bangladeş	-	-	96,3
Çin	-	78,7	79,0
Hindistan	-	82,9	77,0
Filipinler	-	-	38,2
Güney Kore	76,4	89,9	71,6
Tayvan	-	-	63,7
Ortalama	**76,4**	**83,8**	**71,0**

Kaynak: Benno Torgler (2003e), **Tax Morale**: **Theory and Empırıcal Analysıs Of Tax Complıance**,Unpublished PhD Thesis, Basel, **,** pp:161

Tablo-10 daha detaylı incelendiğinde 1995-1997 yılı verileriyle Afrika kıtasında incenen ülkeler içerisinde en yüksek vergi ahlakı %74,2 ile Gana'ya ait olurken, en düşük vergi ahlakı %65,4 Nijeryaya aittir. Tablo-10'a göre 1981-997 yıllarında vergi ahlakı düzeyinde bir artıştan bahsetmek mümkündür. Tablo-10'da ele alınan Latin Amerika ülkeleri toplu bir şekilde değerlendirildiğinde veri sıkıntısı göze çarpmaktadır. Buna karşın, Latin Amerika ülkelerinde vergi ahlakı düzeyinde genel bir artış eğiliminden bahsetmek mümkündür. Asya ülkeleri Tablo 9'da ele alınan Japonya'ya benzer şekilde en yüksek vergi ahlakına sahip ülkelerdir. GOÜ kapsamında Tablo-10 detaylı incelendiğinde Asya kıtasındaki GOÜ içerisinde

Filipinler en düşük vergi ahlakı yüzdesine sahipken Çin en yüksek vergi ahlakı yüzdesine sahiptir.

Tablo-11 Geçiş Ekonomilerinde Vergi Ahlakı(%)

Ülkeler	**1990-1993**	**1995-1997**	**1999- 2000**
Eski SSCB ülkeleri			
Azerbaycan	-	47,8	-
Belarus	44,4	40,7	37,7
Estonya	64,6	42,4	-
Gürcistan	-	49,7	-
Letonya	64,4	31,3	70,4
Litvanya	57,0	46,1	47,7
Moldova	-	39,0	-
Rusya	54,2	46,4	57,6
Ukrayna	-	41,4	51,1
Ortalama	**56,9**	**42,9**	**52,9**
Merkezi ve Doğu Avrupa			
Ermenistan	-	41,1	-
Bulgaristan	57,4	65,3	77,2
Bosna	-	56,4	-
Hırvatistan	-	36,6	65,2
Macaristan	56,3	-	75,0
Makedonya	-	61,4	-
Dağlık Karabağ	-	48,4	-
Polonya	49,3	55,2	74,2
Romanya	67,7	-	65,6
Slovenya	68,5	53,9	70,7
Sırbistan	-	56,0	-
Ortalama	**59,8**	**52,7**	**71,3**

Kaynak: Benno Torgler (2004), Tax Morale, Trust and Corruption: Empirical Evidence from Transition Countries", **Center for Research in Economics, Management and the Arts**, Working Paper No:2004-05,pp:5

Torgler(2004) vergi ahlakı hakkında net bir fikir elde etmek maksadıyla DDA'nın 1990–2000 yılları arasındaki verilerini kullanarak geçiş ekonomisi olarak

adlandırılan çeşitli ülkeleri analiz etmiştir. Tablo-11'de geçiş ekonomileri olarak da adlandırılan Merkezi ve Doğu Avrupa ülkeleri(MDAÜ) ve eski SSCB ülkelerine ait vergi ahlakı değerleri verilmektedir. Vergi ahlakının düzeyi ile ilgili daha önce sunulan verilerde olduğu gibi burada da temel problemin bazı ülkelerin düzenli veri akışının olmayışı olduğu görülmektedir. Tablo-11 genel olarak izlendiğinde dönemler itibariyle MDAÜ ve eski SSCB ülkelerinde vergi ahlakı düzeyinin genel ortalamasının dalgalı bir seyir izlediğini söylemek mümkündür. Tablo-11'de en düşük vergi ahlakı düzeyinin 1995-1997 yılları arasında ortalama %31,3 ile Letonya'ya, en yüksek vergi ahlakı düzeyinin ise 1999-2000 yılları arasında ortalama %77,2 ile Bulgaristan'a ait olduğu görülmektedir. Öte yandan dönemler itibariyle bir kıyaslama yapıldığında ise Letonya'nın 1995-1997'deki ortalama vergi ahlakının 1999-2000 döneminde %100'den fazla artarak %70,4 düzeyini bulması dikkat çekicidir.

Vergi ahlakı ile ilgili yapılan çalışmalar genellikle vergi ahlakının vergi uyumu ve vergi kaçakçılığı ve vergiden kaçınma davranışları üzerine olan etkilerine odaklandığından, vergi ahlakının düzeyini bulmaya dönük çalışmalar sınırlı kalmıştır. Buna karşın son dönemde çeşitli veri setleri ile vergi ahlakının düzeyini bulmaya yönelik çeşitli araştırmalar ortaya çıkmıştır. Türrkiye'deki vergi ahlakı düzeyi ile ilgili yerli ve yabancı literatürde bir veriye rastlanamamıştır.

2.4. VERGİ AHLAKINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Kayıtdışı ekonomi daha iyi analiz etmede kuşkusuz önemli bir unsur olan vergi ahlakını çeşitli faktörler etkilemektedir. Bu faktörler, mali faktörlerden siyasal faktörlere, sosyal faktörlere kadar oldukça geniş faktörlerden meydana gelmektedir. Buna karşın vergi ahlakının nasıl ortaya çıktığını ve vergi ahlakını etkileyen faktörlere dair çalışma sayısı sınırılıdır(Feld ve Frey 2002).

Vergi ahlakını etkileyen faktörler ele alınırken bunun hem konumuza paralel nitelikte faktörler olmasına, hem de bu konuda yapılmış çalışmalarda dikkate alınmış faktörler olmasına dikkat edilmiştir. Vergi ahlakını etkileyen faktörler bu kısımda sırasıyla incelenecektir.

2.4.1. Mali Faktörler

Vergi ahlakı her ne kadar sosyal-psikolojik bir çağrışım yapsa da, iktisadi kararlarda kendini gösterdiği için mali faktörlerin vergi ahlakını belirlemede önemli bir paya sahip olduğu ileri sürülebilir. Bu açıdan, özellikle mali faktörlerden vergi yükü, vergi denetimi ve cezaların oranı, vergi aflarının sıklığı, yükümlülerin diğer yükümlülere bakışı, vergi sistemi ve vergi yönetiminden kaynaklanan faktörler vergi ahlakını etkilemektedir. Bu kısımda bu faktörlerden, etkilerinin önemi daha fazla olduğu düşünülmesi itibariyle sadece vergi yükü, vergi denetimi ve ceza oranı ile vergi aflarının sıklığının vergi ahlakı üzerindeki etkisi sırasıyla incelenecektir.

2.4.1.1. Vergi Yükü

Vergileme karşısındaki tutumların bireysel olma özelliği inceleme açısından güçlükler doğurduğundan, vergileme karşısındaki tutumlarda genelleme yapma gereği ortaya çıkmaktadır. Genel bir değerlendirme yapıldığında mükelleflerin vergileme karşısındaki tutumunu belirleyen en önemli unsurlardan biri mükellefler üzerindeki vergi yüküdür(Aktan ve diğ. 2002: 119).

Vergilemede kimi kesimler aşırı vergilendirilirken kimi kesimlerin de vergi muafiyet ve istisnaları gibi mekanizmalarla desteklenmesi vergi yükü dağılımında ve gelir dağılımında dengesizliklere neden olacaktır. Bu dengesizlik sonucunda

kişilerin vergi ahlakı düşer ve mükellef uğradığını düşündüğü bu haksızlık nedeniyle vergi yükünü düşürmenin yollarını arayacaktır. Bu durumun vergi yükünü düşürmek maksadıyla kayıtdışı ekonomiyi arttıracağı ve vergi ahlakını düşüreceği öngörülebilir.

2.4.1.2. Vergi Denetimi ve Ceza Oranı

Vergi denetimi ve ceza oranlarının vergi ahlakı üzerine etkisi konusunda olumlu ve olumsuz düşünen yaklaşımlar mevcuttur. Olumlu yaklaşan görüş vergi denetimi ve ceza oranlarını arttırmanın vergi ahlakını arttıracağını öne sürerken olumsuz yaklaşan görüş ise daha sıkı denetim ve daha ağır cezaların yükümlülerin içsel motivasyonlarının bir çeşidi olan vergi ahlaklarını olumsuz yönde etkileyebileceğini ifade etmektedirler. Vergi denetim ve ceza oranlarının vergi ahlakını olumsuz etkilediğini öne sürenlere göre; vergi otoritelerinin vergi kaçakçılığını önleme amaçlı daha sıkı denetim ve daha ağır cezaların getirilebileceği tarzındaki söylemleri, ima yoluyla, hatta kısmen de açıkça yükümlülerin vergi ahlaklarına güvenmedikleri anlamında algılanabileceğinden vergi ahlakını düşürebilecektir(Çiçek ve diğ. 2007: 35).

Vergi denetimi ve ceza oranının iyi ayarlanmasının vergi ahlakını olumlu anlamda etkileyebileceğini ileri sürenlere; göre vergi denetimi düzeyinin iyi ayarlanması vergi oranını arttıracaktır. Denetleme oranının yüksek oluşu yapılan kaçakçılığın yakalanma olasılığını arttırabileceği için yükümlünün vergi ahlakını arttıracaktır. Vergi ahlakının bozulmaması için, yapılan denetlemelerin mükellefe duyulan güveni zedeleyici bir nitelikte olmaması bu açıdan önem taşımaktadır. Cezalar kaçırılan vergi miktarı ile orantılı olduğunda vergi oranında bir artış durumunda mükellefler gelirlerini bildirmek için daha istekli olacakları ifade edilmektedir(Torgler 2003:11).

2.4.1.3. Vergi Aflarının Sıklığı

Vergi ahlakını olumsuz etkileyen bir diğer faktör de sık sık başvurulan vergi aflarıdır. Vergi cezalarının affedilmesi vergi gelirlerini kısa vadede arttırsa bile, uzun vadede vergi ahlakını zedeleyici bir rol oynayacaktır. Çünkü vergi affı, vergisini zamanında ve eksiksiz ödeyen yükümlüyü 'irrasyonel', vergi kaçakçısını ise 'rasyonel' davranır duruma sokmaktadır. Böylece, vergisini gerektiği gibi ödeyen dürüst vatandaşı cezalandıran bu durum vergi kaçırmayı teşvik ederek vergi ahlakını olumsuz etkileyecektir(Tuncer 2003: 107-108).

Her mükellefin vergi kaçırma olanağı aynı olmadığından mükelleflerin vergileme karşısındaki tutumu aynı değildir. Vergi kaçırma olanağı olan mükellefler vergi affına olumlu gözle bakarken, af beklentisi ile vergi kaçırmayı düşünür. Buna karşılık, vergi kaçırmayan ya da kaçırma olanağı bulamayan mükelleflerin vergi affına olumsuz gözle bakacağı öne sürülebilir. Dolayısıyla bu durum vergi ahlakını olumsuz etkileyecektir.

Vergi affı uygulamasının sık olması, dürüst yükümlülerin doğru beyanda bulunmakla hata ettiklerini ve bundan kendilerinin zararlı çıktıklarını düşünmelerine yol açabilecektir. Ayrıca, bu afların yasalarla sınırlanmaması durumunda yükümlülerin gelecekte yine böyle bir beklenti içerisine girmelerinden dolayı vergi tahsilatı bakımından olumsuz bir etki meydana getirebilecektir. Öte yandan, vergi affının bir kereye mahsus olduğunun belirtilmesi ve vergi kaçakçılığına karşı cezalara ağır yaptırımlar getirilmesi şartı, gelecekte ahlakını arttırılabileceği gibi kayıt dışındaki kimi yükümlüleri de kayıt altına alabilme gibi olumlu bir etkisinin olduğu da söylenebilir(Çiçek ve diğ. 2007: 35).

2.4.2. Sosyal, Psikolojik ve Demografik Faktörler

Kişilerin ekonomik kararlarında rasyonel oldukları varsayılsa bile, mükellefin sosyal bir varlık olmasından dolayı içerisinde bulunduğu toplumun düşünce ve değerler sisteminden, mantık sisteminden, dilinden etkileneceği ve bunların bireyin psikolojisinde toplumun koşulladığı süzgeçten geçerek yapılabileceği belirtilmektedir(Önder 1993: 180). Dolayısıyla vergi ahlakının yalnızca mali ve ekonomik faktörlerden etkilenmediği, bunların dışında çeşitli faktörlerin de vergi ahlakını belirlemesi söz konusudur(Torgler 2003: 11). Andreoni ve diğ.(1998) de bu doğrultuda "Vergi uyumu modellerine ahlaki ve sosyal dinamikleri eklemek şimdiye dek fazla gelişmemiş bir araştırma alanıdır" diyerek vergi ahlakının daha iyi incelenebilmesi için mükelleflere ilişkin sosyal ve ahlaki dinamiklerin de araştırılması gerektiğini vurgularlar.

Vergi ahlakı olgusunun sosyal nedenlerinin yanında çeşitli psikolojik nedenleri de vardır. Öncelikle, verginin hiçbir karşılık esasına dayanmayan bir fedakarlık olduğunu yükümlülere hissettiren vergi kanunlarının sahip olduğu cebri karakter, vergi kaçakçılığından hiç kimsenin zarar görmediği düşüncesinin oluşmasına yol açan bir etki yaratmaktadır(Schmölders 1976: 114). Bu etkiyi ortadan kaldırmak için vergi uyumu stratejisinde denetim ve cezalandırma bir başlangıç noktası sayılabilir ama sonuç için pek yeterli değildir. Onun yerine çok yönlü yaklaşıma gerek vardır. Vergi ahlakını açıklayabilmek için, bireysel davranışı motive eden sosyal bilimciler, psikologlar ve sosyologlarca desteklenen ve standart ekonomik suç yaklaşımının ötesine geçen davranış teorisini içeren, sayısız faktörlerin tanınması gereklidir.(Alm ve diğ. 1995: 15).

Sosyal vr psikolojik faktörlerin dışında yaş, cinsiyet vs gibi demografik faktörler de vergi ahlakını etkilemektedir. Vergi ahlakını etkileyen sosyal, psikolojik

ve demografik faktörler, cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, medeni durum, etnisite ve sosyal normlar başlığı altında incelenecektir.

2.4.2.1. Cinsiyet

Sosyo-psikolojik araştırmalar kadınların erkeklere oranla daha yumuşak başlı, daha uyumlu ve kendilerine güvenlerinin daha az olduğunu, göstermektedir. Buna karşın sosyal psikolojide bu noktalar hala tartışılmakla birlikte, geçmişle kıyaslandığında günümüz kadınının daha bağımsız olduğu söylenebilir. Hayatın ve ekonomik ilişkilerin içerisinde bulunan kadın vergi uyumunu düşürebilmektedir. Geçmişten günümüze özellikle kadınların yaşam koşullarının değişmesi, iş hayatında daha fazla yer alması gibi nedenlerle vergide cinsiyet değişkeninin vergi ahlakını açıklamada önemli bir faktör olduğu yönünde bir sonuca ulaşmak zordur(Torgler 2003e: 16). Buna karşın ampirik sonuçlar cinsiyet değişkeni açısından erkeklerin vergiye uyum eğiliminin kadınlara göre daha düşük olduğu ve kadınların erkeklere göre daha yüksek düzeyde vergi ahlakına sahip olduğunu ortaya koymaktadır(Torgler 2003b: 11). Yapılan analizlerde kadınlarla erkekler arasında vergi ahlakı açısından istatistiki olarak bir fark görülmemesine karşın dindarlık, milliyetiyle gurur, demokrasi, adalete güven gibi değişkenlerin eklendiği ampirik çalışmalarda kadınların vergi ahlakının daha yüksek olduğu görülmüştür(Gökbunar ve diğ. 2007: 78). Örneğin Vazquez ve Torgler(2005) İspanya için yaptıkları çalışmada kadınların vergi ahlakı seviyesinin erkeklere nazaran daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir.

2.4.2.2. Yaş

Schmölders(1976) son dönemlerde yapılan araştırmalarda yaşın, yükümlülerin vergilere yaklaşımında etkili bir faktör olduğu ortaya konduğunu

belirtmiştir. Buna göre, genç yaştaki yükümlüler gelirlerinin büyük çoğunluğunu tasarrufa ayırmak yerine tüketime ayırmakta iken, orta ve yaşlı yükümlüler ise uzun vadeli tasarruflara yönelirler . 25-30 yaşlarındaki kişilerin henüz yüksek bir gelire sahip olmadıkları ve fakat bir aile kurmak, daha yüksek bir hayat standardına ulaşmak istedikleri için devletin vergi taleplerine tam bir isteklilik göstermezler(Schmölders 1968: 15).

Yapılan araştırmalar da vergi ahlakının yaş ile birlikte arttığını ortaya koymaktadır. Örneğin, Gökbunar ve arkadaşlar(2007) vergi ahlakının 30-50 yaş arasındaki bireylerde 16-29 yaş arasındaki bireylerden daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Yine Torgler(2003b) Batı Almanya'da aynı yaş grupları için yaptığı analizde yaşlıların daha yüksek vergi ahlakına sahip olduğunu bulmuştur. Bunlara ilaveten Latin Amerika'da da yüksek yaşın vergi ahlakını pozitif etkilediği bulunmuştur.(Torgler 2005a)

2.4.2.3. Eğitim Düzeyi

Eğitim, bireylerin tüm yaşamını etkileyen, etkileşim içinde olduğu alanlar itibariyle çok yönlü bir yapıya sahiptir. Eğitim, bireyi, iyi vatandaş olma, katılımcı olma, sorgulayabilme, bilgiye ulaşabilme gibi birçok yönüyle geliştirme gücüne sahiptir(Aktan 2006:148). Yarı kamusal mal niteliği taşıyan eğitimin amacının iyi yurttaşlar yetiştirmek olduğu düşünülürse, teorik olarak eğitim düzeyinin artması vergi ahlakını arttıracak bir unsur olarak görünecektir. Eğitim düzeyi yüksek kişi, devletin, hizmetlerini yerine getirebilmesi için vergiye ihtiyaç duyacağını bilir ve devletin bu hizmetleri yerine getirebilmesinin koşullarından birisinin vatandaşların düzenli bir şekilde vergi ödemesi olduğunun bilincine varır.

Eğitimle birlikte yükselmesi beklenen bilinç düzeyi, vatandaşlarda, devletin ihtiyaçlarını topladığı vergilerle karşıladığı düşüncesini güçlendirecektir. Bu düşünce ile birlikte vatandaşlar vergileri ödemek konusunda daha istekli davranacak daha önceki kısımlarda da belirtildiği üzere toplumda vergi ahlakı yükselecektir. Vergi ahlakı yüksek olan eğitimli toplum, kayıtdışı ekonomik faaliyetlere dahil olmaktan imtina edeceklerdir. Bu yönüyle eğitim düzeyinin vergi ahlakının seviyesi ve dolayısıyla kayıtdışı ekonomi düzeyi üzerinde etkisi olduğunu söylemek mümkündür.

Daha eğitimli mükelleflerin, vergi kanunlarını ve mali bağlantıları daha iyi bildikleri, devletin vatandaşlar için sağladığı fayda ve hizmetlerin farkında oldukları ve yüksek uyum gösterecekleri ve dolayısıyla vergi ahlaklarının yüksek olması beklenir. Daha eğitimli mükelleflerin aynı zamanda topluma göre daha eğitimli olmalarının getirdiği statü ve örnek olma misyonu da vergi kaçırma düşüncesinden vazgeçirici bir unsur olabileceğinden eğitim düzetinin artması vergi ahlakını arttırıcı bir rol oynayabilir. Yapılan ampirik analizler de dikkate alındığında eğitim düzeyi ile vergi ahlakı arasında doğrusal bir orantı olduğunu göstermektedir(Torgler,2003b,13; Gökbunar ve diğ. 2007: 79). Muter, Sakınç ve Çelebi(1993) Manisa ilinde 505 mükellefi kapsayan anket çalışmasında, mükelleflerin vergi karşısındaki tutumunda eğitimin etkisinin olduğu, mükelleflerin öğrenim düzeylerinin artmasına paralel, kamu harcamalarını izleme ve takip etme oranlarının arttırdığı ortaya çıkmıştır. Avrupa ülkelerinde yapılan bazı çalışmalara göre ise, vergi yükümlüsünün eğitim düzeyi yükseldikçe mali tutumlarının daha da olumlu olduğu belirlenmiştir. Eğitim seviyesi düşük kişilerin vergilemeye karşı sergiledikleri olumsuz tutumları, esasen mali konulardaki eğitimsizlikleriyle ilgilidir(Çiçek ve diğ. 2007: 35). Bu sonuçların aksine, yüksek eğitim düzeyine sahip mükelleflerin devletin vergi gelirlerini nasıl kullandığının farkında olmalarından dolayı kayıtdışı ekonomide çalışmanın yollarını daha iyi bilirler. Bu durum daha düşük uyum göstermelerine ve dolayısıyla vergi ahlaklarının düşük olmasına neden olabilir(Torgler 2003b: 12).

2.4.2.4. Medeni Durum

Sosyal hayatın getirdiği kurallara ve kısıtlara bağlı olarak evlilik hali bireylerin yasal ve yasal olmayan alışkanlıklarını etkilemektedir. Diğer yandan, medeni durum vergi sistemiyle etkileşim halindedir. Vergi uyumu seviyesinde vergisini tam ve zamanında ödemekten hiç vergi ödememeye kadar meydana gelen farklılıklar, kişilerin medeni durumlarıyla ilişkili olabilmektedir. Yapılan analizlerde genelde evlilerin bekarlara göre çoğunlukla daha yüksek vergi ahlakına sahip oldukları görülmektedir(Torgler 2003b: 11). Torgler(2005a) Latin Amerika'da evlilerin ve birlikte yaşayanların, yalnız yaşayanlara nazaran daha yüksek vergi ahlakına sahip olduğunu ortaya koymuştur. Buna karşın İsviçre ve ABD'de gibi ülkelerde bekarların vergi ahlakının daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır(Torgler 2003b: 16). Görüldüğü gibi araştırmalar net olarak vergi ahlakını evli olmanın mı yoksa bekar olmanın mı daha fazla etkilediğini ortaya koyamamıştır. Çeşitli bölgelerde medeni durumun farklı ahlak düzeylerine yol açması gelişmişlik düzeyi, ekonomik durum, vergi sisteminin yapısı gibi birçok faktörden kaynaklanabilir. Özellikle subjektif vergiler olarak adlandırılan, bireyin yaşı, cinsiyeti, medeni durumu veya aile yapısı gibi kriterleri dikkate alan vergi türlerinin farklı bölgelerde farklı uygulanmasının değişik vergi ahlakı seviyelerine yol açtığı söylenebilir.

2.4.2.5. Etnisite

Vergiye karşı tepki ve tutumlardaki farklılıkların, yükümlülerin mensup oldukları ırklarla da açıklanmaya çalışılmaktadır. Örneğin, Anglo-Sakson ırklarına mensup olan bazı kuzey Avrupa ülkelerinin, Cermen ırkına mensup bazı ülkelerinden daha fazla vergiye uyum sağlaması vergi ahlakının gelişmişliğiyle açıklanabilir(Şenyüz 1995: 45). Vergi ahlakı ırki özelliklere dayandırılsa bile vergiye karşı tepkilerin veya tutumların - değişik faktörlerin de vergi ahlakını

etkilediği düşünüldüğünde- tamamen ırki özelliklerden kaynaklandığını söylemek oldukça güçtür(Çiçek 2006: 34).

2.4.2.6. Sosyal Normlar

Sosyolojik bir perspektiften, çoğunlukla insan davranışının, büyük çapta sosyal normlar tarafından belirlendiği iddia edilir. Sosyal normlar, vergi davranışlarını etkilediği kadar, ekonomik davranışları da etkiler. Vergi mükelleflerinin gelirlerinin kanun sınırları içerisinde beyan edilmesi durumunda indirim, aksi durumda, yani kurallardan sapmalarda ise ceza söz konusudur. Fakat sosyal norm, temel olarak neyin yasal olarak tanımlandığı değil; gayri resmi veya sosyal olarak tanımlanmış kurallardır. Bu kurallar, ilgiler, değerler ve görüşlere dayanılarak grup içinde geliştirilir. Böylece, kişilerin davranışları, sosyal olarak tanımlanan bir kuraldan ortak değerlere dayanan ve sistem yaptırımlarıyla desteklenen sosyal bir norm oluşturur **(**Edlund ve Åberg 2002: 202).

Vergi ahlakı ile sosyal normların potansiyel ilişkisi açıktır. Aşağı yukarı aynı mali sisteme sahip olan birçok ülkede farklı uyum düzeyleri ve dolayısıyla farkı vergi ahlakı düzeyleri söz konusudur. Aynı zamanda birçok ülke için yapılan araştırma sonuçları da sosyal normların vergi ahlakını güçlü bir şekilde etkilediğini desteklemektedir**(**Edlund ve Åberg 2002: 203). Örneğin, Amerika için yapılan bir çalışmada sosyal normların vergi ahlakında önemli bir etkisi olduğu tespit edilmiştir(Alm, J. ve diğ. 1999: 141-171)

2.4.3. Dinsel Faktörler

Dinler ve inançlar şüphesiz ki bireylerin vergi ahlakı açısından önemli faktörlerdir. Birey yalnızca kendi çıkarını gözeten bir "homo economicus" değildir,

o aynı zamanda başkalarına yardım etmeyi arzulayan, dinin emir ve kurallarını yerine getirmeyi kendine görev kabul eden bir "homo religous"[2] dur.(Aktan 2006:132)

Semavi dinler açısından bakıldığında; İslam dini açısından zekat bir vergi görevi görürken, her müslümanın ödemesi gereken bir İslam şartı olarak belirtilmiştir(Aktan 2006: 132). McGee(1998), Yahudi'likte vergi kaçırmanın ahlakiliği ile ilgili olarak, bazı noktalarda istisnalar olmasına karşılık, genel itibariyle vergi kaçırmanın ahlak dışı bir unsur olarak kabul edildiğini belirtmiştir. Aynı şekilde, Hristiyanlık inancında vergi kaçırma konusunda tam bir birlik olduğundan söz edilemese de vergi kaçırmanın genel olarak ahlaki olmayan bir olgu olduğu belirtilmektedir(McGee 1998: 221). Topluca değerlendirildiğinde dinlerin ahlakın erdemini vurgulayan özelliklerinin inananların vergi ahlakını yükseltmede önemli bir faktör olduğu söylenebilir.

Ampirik bulgular, dindarlığın vergi ahlakı üzerinde belirgin bir olumlu etkisi olduğunu yolsuzluk, güvenilirlik, demografik ve ekonomik faktörler veri alındığında ortaya koymaktadır(Torgler 2006: 82). Örneğin Türkiye'de yapılan bir çalışmada vergi kaçırmanın dinen günah/haram olduğunu belirtenlerin oranı % 56.7 çıkmıştır(Milliyet 26.09. 2007). Buna ilaveten, Torgler(2005a), Latin Amerika'da vergi ahlakını belirleyen faktörleri incelediği çalışmada, dini inancı yüksek olan mükelleflerin vergi ahlakının, ateistlere ve dini inancı düşük olan mükelleflere nazaran daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. Dolayısıyla buradan dinin vergi ahlakını olumlu etkilediğini söylemek mümkündür.

[2] İnançlı insan

2.4.4. Siyasal Faktörler

Siyasal yönetim biçiminin meşruiyeti, demokrasinin temel araçlarının (katılımcılık, yerinden yönetim vs.) uygulanma düzeyi gibi siyasal faktörler vergi ödeme/ödememe tercihleri üzerinde etkili olabilir. Halkın kendi temsilcilerini özgür iradeleriyle seçebildiği ve denetleyebildiği demokratik rejimlerde vergiyi gönüllü ödeme eğilimi ve dolayısıyla vergi ahlakı daha yüksektir(Aktan 2006: 133). Vergi ahlakını etkileyen siyasi faktörlerden politik katılım, yönetim yapısı, siyasi görüş ve hükümetin yapısı ile yönetime duyulan güven faktörleri bu kısım altında incelencektir.

2.4.4.1. Politik Katılım

Frey(2003), haklar doğrultusunda politik kararların alımına daha fazla mükellefin katılması durumunda vergi sözleşmesinin mükellefler açısından daha fazla güvene ve vergi ahlakına yol açacağını ve mükelleflerin vatandaş olarak daha fazla hak ve ödevlerle donatılacağını belirtmiştir. Feld ve Frey(2002a) ise daha fazla hak ve ödevlerle donatılan mükelleflerin daha iyi gözlemci olacaklarını ve referandum gibi mekanizmalar aracılığıyla politikacıları denetleme şansına sahip olacaklarını belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra, inisiyatif alarak kanunların düzenlenmesine katılabilirler, hükümeti etkilemek suretiyle vergi kanunları ve vergi oranı gibi unsurları yeniden müzakere edebilirler. Böylece mükelleflerin vergi ahlakını olumlu etkileyen mali konular üzerindeki seçimi olanaklı hale gelir. Politik karar alma süreçlerine katılım, mükellefin yurttaşlık görevleri hassasiyetini ve bundan kaynaklı olarak vergi ahlakını arttırır.

2.4.4.2. Yönetim Yapısı

Siyasal açıdan merkezileşme ya da yerelleşme eğilimi de vergi ahlakını etkiler. Yerelleşmenin temel dinamiklerinden olan doğrudan demokrasi araçları vergilerin mükellefin tercihleri doğrultusunda harcanmasına yardımcı olur ve böylece hem verginin hem de vergi ahlakının artışına katkıda bulunur(Torgler 2003a: 6). Çünkü, küçük yönetim yapıları vatandaşlarının tercihlerini daha iyi yansıtma avantajına sahip olurlar ve mükelleflerle, yerel politikacılar ve bürokratlar arasında yoğun bir etkileşim söz konusudur. Mükellefler, vergi yönetimi ve yerel yönetimler arasındaki bu yakınlık güvene yol açar ve vergi ahlakını geliştirir(Torgler 2003a: 8). Diğer yandan, vergi yönetiminin kendisine bırakıldığı küçük yönetim yapılarında yönetici ve vatandaş arasındaki ilişki düzeyinin artışı, vergisel konularda kişisel ilişkilerin artmasına yol açarak, kollama, kayırma, göz yumma gibi vergi ahlakını olumsuz etkileyebilecek durumlara yol açması da ihtimal dâhilindedir.

Devlete olan bağlılık düzeyi de vergi ahlakını etkileyen siyasi faktörlerdendir. Devlete bağlılık azaldığı/arttığı zaman, vergi ahlakı da azalacak/artacaktır. Özellikle mükellefin, devleti yönetenlerin kamu gelirlerini israf ve suistimal ettiği düşüncesi varsa mükellefin devlete olan bağlılığı zayıflayacak ve vergi ahlakı buna bağlı olarak düşecektir(Özsoylu 1996: 20).

2.4.4.3. Siyasi Görüş ve Hükümet Yapısı

Bir siyasal faktör olarak siyasi görüş de vergi ahlakını olumlu veya olumsuz yönde etkilemektedir. Birçok ülkede siyasal yapının sağında ya da solunda yer alan partiler hükümeti seçimler yolu ile devraldıklarında devletin refahı ve

çıkarları bakımından ortak emellere sahip olmalarına karşın, sol partiler, muhafazakâr partilere nazaran genelde refah devletini daha destekleyicidir. Sağ kesim partilerinin taraftarlarına nazaran sol kesim partilerinin aktörlerinin vergi norm alanının genişlemesini desteklediği tahmin edilir. Sol kesim partilerin vergilemenin genişletilmesine dönük ortaya koydukları desteğin vergi ahlakını olumlu yönde etkilediği öne sürülmektedir(Edlund ve Åberg 2002: 216).

Mevcut hükümetin tek başına iktidar oluşu veya bir koalisyon hükümeti oluşu da vergiye ahlakını etkileyen bir unsurdur. Tek partili hükümetlere nazaran koalisyon hükümetlerinin politik sorunlarda daha çok gerilimlere maruz kalmaları muhtemeldir. Siyasal partilerin bir araya gelerek oluşturduğu koalisyona dayalı hükümet yapısının sıklıkla ortaya çıktığı ülkelere nazaran, tek partinin egemen olduğu ülkelerde vergi uyumu için kamusal destek daha güçlü olur. Böylece, siyasal çoğunluğa sahip tek partili yapının getireceği istikrarın, yüksek vergi ahlakı oluşturma eğilimi yaratması muhtemeldir(Edlund ve Åberg 2002: 217).

2.4.4.4. Yönetime Duyulan Güven

İhtiyaçlar hiyerarşisi içerisinde her bireyin veya kurumun kaynaklarını ve harcamalarını planlamasında göz önünde tutmak yoluna gittiği azami tatmin kriteri, katlandığı mali yükler sonucu yaratılmış olan hizmetlerin düzeyi ve bunun mükellefe yansıtılması sonucu yönetime duyulan güvenle ilişkilidir(Akdoğan 2003: 24). Vergiler yolu ile kamunun elde ettiği gelirlerin tekrar verginin alındığı vatandaşlara aktarılma düzeyi, ya da diğer bir deyişle devletin ortaya koyduğu hizmet düzeyi, mükellefin vergiye bakışını etkiler. Kişi eğer alınan vergilerin kendisine hizmet olarak dönmediğini hissederse yönetime duyacağı güven zedelencek ve vergi ahlakı bundan olumsuz etkilenebilecektir. Aynı şekilde mükellef eğer verdiği vergilerin kendisine hizmet olarak döndüğünü hissederse yönetime duyduğu güven artacak ve vergi ahlakı pozitif anlamda etkilenecektir.

Yükümlüler, kamusal mal ve hizmetlerin dağılımının yanı sıra, bu süreçte yaşanan israf ve savurganlığı da göz önünde bulundurmaktadır. Yükümlünün, ödediği vergilerin uygulayıcılar tarafından israf edildiğini, kamusal hizmet sunumunda savurganlığın varlığını algılaması, vergilemeye dair sahip olduğu psikolojiyi olumsuz etkileyecek ve vergi ahlakının tahribatına yol açabilecek şekilde tutum ve davranışları değiştirecektir(Aktan ve Çoban 2006: 144). Bürokratların suistimalleri, kamu hizmetlerinin niteliksiz şekilde yürütülmesi ve demokratik yönetimlerin seçmeni kendi lehine etkilemek amacıyla plansız ve gereksiz harcamalarda bulunması gibi durumlar da mükelleflerde ödedikleri vergilerin amacına uygun kullanılmadığı inancının yerleşmesine neden olacaktır. Böylesi bir durumda mükelleflerin vergi ahlakının olumsuz etkilenebilmesi söz konusudur.

Aynı şekilde kamu hizmetlerinin yükümlülerin tercihlerine uygun bir şekilde yerine getirilmesinin de güveni ve dolayısıyla vergi ahlakını olumlu etkileyeceği belirtilebilir. Buna karşılık, devletin yükümlülerin desteklemediği veya tercih etmediği hizmetleri üretmesi durumda, yükümlüler ödedikleri vergileri boşa giden, çarçur edilen fonlar olarak göreceği için yönetime olan güvenlerii azalacak ve vergiye karşı olumsuz davranışlarda da artış olabilecektir(Şenyüz 1995: 40-43). Bu güvensizliğin ve vergiye karşı olumsuz tavrın vergi ahlakını olumsuz etkileyebileceği belirtilebilir.

2.5. VERGİ AHLAKININ ETKİLERİ

Vergi ahlakının seviyesi, devletin vergi gelirlerinin de seviyesinin değişmesine yol açarak genel ekonomi üzerinde etkiler meydana getirir. Vergi ahlakının etkileri, sonuç itibariyle devlet gelirlerinin seviyesiyle, verginin tarh ve tahsil masraflarında kendini göstermektedir. Vergi ahlakı ne kadar kötü olursa, vergi yükünü azaltma eğilimleri o derece kuvvetlenmekte ve buna paralel olarak mevcut vergi kanunları ile elde edilen vergi gelirleri o oranda düşük olmaktadır. Kanun

koyucu egemen vergi ahlakı ile bunu etkileyen ekonomik ve psikolojik olayların durumuna göre vergi yükümlülerinin tepkilerini dikkate almak zorundadır(Schmölders 1976: 114).

Yukarıda da ifade edildiği gibi vergi ahlakının yüksek olması vergi gelirlerinin artması, düşük olması ise vergi gelirlerinin azalması anlamına gelmektedir. Vergi ahlakın düşük olması durumunda devletin vergi gelirlerinin azalması kamu harcamalarını etkileyen faktörler dikkate alındığında, kamu harcamalarının azaltılamaması sonucu bütçe açığı probleminin ortaya çıkmasına neden olur. Devletin ortaya çıkan bütçe açıklarını finansman yöntemleri ise ekonomi üzerinde olumsuz etkiler meydana getirecektir. Devlet ortaya çıkan bütçe açığı problemi için genelde ya ek vergiler koymak, vergi oranlarını arttırmak gibi yöntemlerle vergi yükünü arttıracak, ya da borçlanma ve emisyon yöntemlerine başvuracaktır.

Bütçe açığı probleminin ortadan kaldırılması için vergi yükünün arttırılması yöntemi, piyasadaki üreticilerin ve tüketicilerin karar ve tercihlerini olumsuz etkileyerek kaynak dağılımında etkinsizliğe ve sonuç olarakta toplumun refahının azalmasına neden olur. Diğer bir ifade ile, vergi yükünün artması tüketim, tasarruf, çalışma gayretini azaltmak ve maliyetleri arttırmak suretiyle ekonomide durgunluğa, ekonomik büyümenin azalmasına, uluslararası rekabet gücünün azalmasına neden olmak suretiyle ödemeler bilançosunda sorunlara neden olabilir.

Öte yandan bütçe açığının diğer finansman yöntemlerinden birisi olan iç borçlanmaya gidilmesi durumunda ise, devlet özel kesime gidecek verimli kaynakları kendisine çekecektir. Bunun sonucu piyasa faiz oranları yükselecek ve özel kesim yatırımları azalacaktır. Bir diğer yöntem olan dış borçlanmaya gidilmesi durumunda ise, ülkenin döviz kaynakları dışarıya akacaktır. Bu kaynakların da

verimli alanlarda kullanılmasın azalması ise ülke refahının azalmasına neden olacaktır.

Emisyon yöntemine başvurulması ise, enflasyon oranını artıracak ve toplumun enflasyonun neden olacağı vergi sapmaları, gelir dağılımında adaletsizlik, gibi önemli problemlerden muzdarip olmasına neden olacaktır.

3. BÖLÜM

VERGİ AHLAKI VE KAYITDIŞI EKONOMİ ETKİLEŞİMİ

Çoğunlukla kayıtdışı ekonomiye yol açan faktörlerin ekonomik olduğu iddiasına karşın, vergi uyumu literatüründe sosyal psikolojik faktörlerden olan vergi ahlakı**,** kayıtdışı ekonomi konusunda önemli bir değişkendir. Yapılan ampirik araştırmalar da vergi ahlakının kayıtdışı ekonomiyi önlemede önemli bir rolü olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde kayıtdışı ekonomi de vergi ahlakı konusunda önemli bir değişkendir. Nitekim son dönemde bu iki değişkenin birbirlerine olan etkilerine yönelik çalışma sayısı artmaya başlamıştır.

Bu bölümde kayıtdışı ekonomi ve vergi ahlakı arasındaki etkileşim incelenecektir. Bu doğrultuda öncelikle vergi ahlakının kayıtdışı ekonomi üzerindeki etkisi teorik yaklaşımlar ve ampirik bulgular ışığında incelenecektir. kuramsal çerçeve içerisinde vergi kayıp ve kaçaklarından kaynaklanan kayıtdışı ekonomiye dair geliştirilmiş iki teorik yaklaşım ele alınacaktır. Sonrasında ise bu teorileri destekleyen ampirik sonuçlar incelenecektir. Bu bölümün ikinci kısmında ise kayıtdışı ekonominin vergi ahlakı üzerine ne tür etkileri olduğuna odaklanacağız. Bu doğrultuda kayıtdışı ekonominin vergi ahlakı üzerine teorik bir çerçeve oluşturulup ardından bu konuda yapılan ampirik çalışmaları ele alan ampirik bulgular verilecektir.

3.1.VERGİ AHLAKININ KAYITDIŞI EKONOMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Vergi ahlakı ve kayıtdışı ekonomi arasındaki ilişkiyi irdeleyen iki temel yaklaşımdan bahsetmek mümkündür. Birincisi, ekonomik suç yaklaşımı temeline dayanan standart ekonomik yaklaşımdır. Bu yaklaşımda kişilerin kayıtdışı ekonomiye yönelme eğiliminin, denetim oranı, vergi oranı ve yakalanma riski tarafından belirlendiği öne sürülmektedir. İkincisi ise, vergi uyumu literatüründe davranışsal yaklaşımı esas alan gruptur. Bu yaklaşımın esası ise, vergi denetimlerinin ve cezalarının düşük olmasına karşın kayıtdışı ekonomiye yönelme eğiliminin standart ekonomik yaklaşımın aksine çok yüksek olmadığıdır. Buradan hareketle kayıtdışı ekonomiyi sadece beklenen fayda maksimizasyonu yaklaşımının öne sürdüğü faktörlerin belirlemediğini, bunun yanı sıra sosyo-ekonomik birçok faktörün de kayıtdışı ekonomiye dahil olup olmamayı belirlediği öne sürülmektedir(Gäuth ve Sausgruber 2004: 2).

3.1.1. Kuramsal Çerçeve

Vergi yükünden kurtulmak saiki ile kayıtdışı faaliyette bulunma davranışına etki eden faktörlerle ilgili literatürde çokça çalışma bulunmasına karşın vergi ahlakının kayıtdışı ekonomi üzerindeki etkisi ile ilgili çalışmalar daha çok ekonomik yaklaşım adı verilen klasik iktisadi yaklaşım temelinde kalmış ve vergi ahlakı, vergi psikolojisi gibi kavramlardan ziyade vergi kaçakçılığı ve vergi kaçırmayı belirleyen ekonomik faktörler üzerine odaklanılmıştır. Bu bölümde literatürde kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunmaya dair geliştirimiş iki temel yaklaşım olan ekonomik yaklaşım ve davranışsal kamu maliyesi yaklaşımı ile ilgili kuramsal çerçeve irdelenecektir.

3.1.1.1. Ekonomik Yaklaşım

Rasyonel beklentiler teorisinin temelini "homo economicus" insan modeli oluşturur. Bu modele göre, insan doğası gereği faydasını azamileştirme, içsel maliyetlerini ise minimize edecek karar ve tercihleri benimser. Bu çerçevede bireyler imkânlar dâhilinde daha az vergi ödemeyi ya da hiç ödememeyi tercih edecek tutum ve davranışlar içerisine girer. Dolayısıyla kayıtdışı ekonomiye yönelme veya yönelmemeyi tercih ederler. Bu temel yaklaşım vergi literatüründe "Allingham&Sandmo modeli", "caydırma modeli" ya da "beklenen fayda teorisi" olarak da adlandırılmaktadır(Aktan 2006:126). Bu yaklaşıma göre ahlaki değerler, sosyal normlar ve diğer psikolojik faktörler kişinin kayıtdışı ekonomiye dahil olup/olmama kararını herhangi bir şekilde etkilememektedir(Bayraklı 2004: 205).

Rasyonel bireyin faydasını azamileştirmeye, maliyetini ise asgarileştirmeye çalıştığı varsayımına dayanan klasik iktisat kuramına göre, vergi yükünden kurtulmak yoluyla kayıtdışı ekonomik faaliyetlere dahil olmak, riskli bir hisse senedine yapılmış yatırım gibi görülmektedir. Buna göre, yükümlü cezaların caydırıcı gücü, vergi denetim oranı, elde ettiği gelir gibi faktörleri dikkate alarak beklenen bireysel faydasını azamileştirmek için kayıtdışı ekonomide kalıp kalmayacağına, kalacaksa ne ölçüde kayıtdışı ekonomide kalacağına karar vermektedir. Bu yaklaşıma göre, diğer faktörler göz ardı edilerek yükümlünün denetlenme oranı ile karşılaşacağı cezaların miktarını ve fayda fonksiyonlarının da sadece gelirden oluştuğunu bildiği varsayılmaktadır(Bayraklı ve diğ. 2004: 210). Bu konudaki ilk ve en temel çalışmayı fayda maksimizasyonu yaklaşımını kullanarak Allingham ve Sandmo(1972) yapmış bu model literatürde Allingham&Sandmo Modeli olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışmada bulunan sonuçlara göre, beyan edilen verginin artmasının, diğer bir tabirle kayıtlı ekonomi içerisinde kalmanın ceza miktarı ve denetim oranındaki artışla doğru orantılı olduğu saptanmıştır.

Bu modeli biraz daha geliştiren Yitzhaki(1974) ise Allingham ve Sandmo'nun modelindeki fayda fonksiyonlarından beyan edilmeyen matrah üzerinden alınan ceza yerine, vergi yükünden kurtulmak maksadıyla kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunma üzerinden alınan ceza oranını uygulamış ve vergi oranlarındaki bu artışın kayıtdışı ekonomide bulunmanın maliyetini arttıracağını bulmuştur. Kayıtdışı ekonomide bulunmanın maliyetinin artmasının kayıtdışı ekonominin düzeyini azaltacağı sonucuna ulaşmıştır. Yitzhaki'nin geliştirdiği bu modele göre yükümlü, ne düzeyde kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunacağına, elde ettiği gelir, vergi oranı, denetlenme oranı ve ceza oranı gibi faktörlere bakarak karar vermekte ve beklenen yararını maksimuma çıkarma gayreti içine girmektedir. Modellerden çıkan sonuç; vergi denetimi yeterince yüksek ve cezalar da katı (caydırıcı) ise kayıtdışılık olmayacaktır. Daha sonra bu modellere Andersen, Strom ve Cowell tarafından kayıtdışı ekonomi ile iş gücü arzı arasındaki karşılıklı etkileşim de ilave edilerek model genişletilmiştir(Bayraklı ve diğ. 2004: 210).

Vergi yükünden kurtulma düşüncesinden kaynaklanan kayıtdışı ekonomiyi ekonomik olarak açıklamasına karşın, Allingham&Sandmo modeline birçok eleştiri getirilmiştir. Modeli eleştirenler bu modellerin kayıtdışı ekonominin nedenlerini tam olarak açıklayamayacağını ve ekonomi dışı birçok faktörü göz ardı ettiği savını öne sürmüşlerdir. En basitinden model vergi beyanını etkileyen bazı faktörleri açıklamada yardımcı olsa bile, kayıtdışı ekonomi ile işgücü arzı arasındaki karşılıklı ilişkiyi göze almadığı için kullanım alanı sınırlı kalmaktadır(Aktan 2006:127). Örneğin, mükellef yakalanmadan kayıtdışı faaliyette bulunmuşsa, gelirinde bir artış olacak bu da onun işgücü arzını etkileyecektir. Bu durumda gelirin bağımlı değişken olarak kullanılması gerekmektedir.

Allingham&Sandmo modeline bir eleştiri de, kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunmanın psikolojik maliyetini göz önünde bulundurmaması gerekçesi ile yapılmıştır. Yapılan araştırmalara göre kayıtdışı ekonomide bulunmanın maliyetinin beklenen yararına göre çok düşük olmasına rağmen, bazı yükümlülerin etik ve

ahlaki faktörlerden dolayı kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu tespitten hareketle kayıtdışı ekonominin açıklanmasında etik ve ahlak gibi sosyal ve psikolojik faktörlerin de modele ilave edilmesi gerektiği vurgulanmıştır(Çiçek ve diğ. 2007: 55).

Allingham&Sandmo modelini eleştiren bir başka yaklaşım da vergi kaçakçılığı literatüründe "ihtimal teorisi" olarak bilinmektedir. Allingham&Sandmo modeline göre ceza miktarı veya denetim oranındaki artışın her biri beyan edilen verginin de artmasına yol açacaktır Bununla birlikte "ihtimal teorisine göre, vergi oranlarının artmasının vergi kaçakçılığını nasıl etkilediği Allingham&Sandmo modeline göre belirsiz kalmaktadır. İşte bu çerçevede "ihtimal teorisi" vergi oranlarının arttırılmasının, vergi denetim ve ceza oranları düşük olsa bile vergi yükünden kurtulmak maksadıyla yükümlüleri kayıtlı ekonomiye yöneltmeyecek aksine kayıtdışı ekonomiye yöneltebilecektir(Aktan 2006:127).

Adı geçen modele yöneltilen bir diğer bir eleştiri noktası da, yükümlülerin denetlenme oranı ve ceza oranı gibi değişkenlerin değerini tam olarak bildiği varsayımının yapılmasıdır ki, gerçek hayatta bunun böyle olması oldukça güçtür. Diğer bir eleştiri noktası ise, modelin kişiler arasındaki etkileşimi göz önünde bulundurmamasıdır. Oysa bireylerin sosyal gruplar içinde yaşadıkları ve bu gruplardan etkilenerek vergi kaçırma eğilimlerinin artıp azalabildiği de göz önünde bulundurulmalıdır(Çiçek ve diğ. 2007: 56).

3.1.1.2. Davranışsal Kamu Maliyesi Yaklaşımı

Klasik ekonomik yaklaşımın vergi kaçakçılığı ve kayıtdışı ekonomiyi belirleyen faktörleri sadece fayda maksimizasyonu çerçevesinde ele almasının ortaya çıkardığı eksiklikler, bu konuya ilgi duyanları yeni değişkenler üzerinde

çalışmaya yöneltmiştir. Ekonomik yaklaşımın kayıtdışı ekonomiyi açıklamada eksik ve yetersiz kaldığını vurgulayan bu yaklaşıma göre, sosyal ve psikolojik faktörler de kayıtdışı ekonomi üzerinde etkilidir. Literatürde "tutumsal model" veya "ahlaki duygular yaklaşımı" olarak da bilinen "Davranışsal Kamu Maliyesi Yaklaşımı"na göre, bireylerin kayıtdışı faaliyette bulunma(bulunmama) tercihlerini belirleyen tek etken bireysel çıkar veya bireysel fayda fonksiyonunun azamileştirilmesi değildir. Bireylerin kayıtdışı faaliyette bulunma(bulunmama) tutum ve davranışlarını belirleyen vergi ahlakı, vergi bilinci gibi çeşitli sosyolojik ve psikolojik faktörler gelmektedir(Aktan 2006: 130).

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde bulunup bulunmamayı belirleyen faktörleri tek başına açıklamakta klasik iktisat yaklaşımın yetersiz kalması, değişik disiplinlerden bilim insanlarının da bu kavram etrafında çalışmalarını arttırmasını sağlamıştır. İktisat ve maliyecilerin yanı sıra, psikolog, sosyolog ve kriminologlar da klasik ekonomik modelin belirttiği vergi, denetim ve ceza oranı gibi faktörlerin dışında kalan sosyal faktörler konusunda çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır(Varma ve Doob 1998: 168; Kirchler 1998: 99-100). Bu çerçevede, klasik modelde kayıtdışılığa etkisi olduğu öne sürülen denetim ve ceza gibi resmi yaptırımların yanı sıra, resmi olmayan sosyal yaptırımların etkisi de vurgulanmıştır. Buna göre, saygınlık kaybı, ayıplama ve dışlama gibi sosyal yaptırımların da bireylerin vergi yasalarına uyarak resmi ekonomi içerisinde faaliyet göstermesinde etkili olabileceği kabul edilmektedir(Tunçer 2003: 113).

Davranışsal kamu maliyesi yaklaşımı sosyolojik teorileri kayıtdışı ekonomi araştırmalarına dahil ederek çeşitli varsayımlara ulaşmıştır. Bu bağlamda, kişilerin davranışlarının, onların içinde yaşadıkları veya ait oldukları grup tarafından etkilendiği varsayılır. Bu varsayıma göre kişilerin ait olduğu grup, bireyin kendine yakın hissettiği arkadaşları, meslektaşları, aile fertleri ve benzerlerinden oluşur. Aynı zamanda sosyolojinin genel kabul görmüş bir teoremine göre, birey kendi referans grubunda benimsenen düşünce ve davranışlara yönelecek, referans grubu

tarafından hoş karşılanmayan ve ayıplanan düşünce ve davranışlardan kaçınacaktır. Buna göre, bireyin çevresindeki sevdikleri insanlardan oluşan referans grubu kayıtdışı ekonomiyi benimsiyor ve onaylıyorsa, kişi de kayıtdışı ekonomiye yönelecek ve kayıtdışı ekonomiye yöneldiği için herhangi bir sosyal ayıplama olmayacaktır(Bayraklı ve diğ. 2004: 211).

Davranışsal kamu maliyesi yaklaşımına göre vatandaşların yükümlü olarak devletle aralarındaki ilişkiyi belirleyen davranış normları şeklinde tanımlanan vergi ahlakı kavramı, kayıtdışı ekonomiye karşı yükümlülerin tutumunu belirleyen faktörler arasında yer almaktadır (Reckers ve diğ. 1994:825). Denetim oranlarındaki artışın, vergileme otoritesi olan devlet ile vatandaşlar arasında var olduğu kabul edilen güveni ortadan kaldıracağı, kişinin vergi ödemedeki esas motivasyonu olan vergi ahlakını bozarak daha çok kayıtdışına neden olabileceği de ileri sürülen görüşler arasında yer almaktadır. Yükümlüleri bu tür davranışlar içerisine iten psikolojik etki ise, Scholz, Pinney, Lubel ve Frey tarafından nefret etkisi ya da kin etkisi olarak adlandırılmıştır (Bayraklı ve diğ. 2004: 212).

Yükümlülerin vergilemeye ilişkin süreçler hakkındaki tutum ve davranışlarını belirleyen çok sayıda psikolojik ve sosyal faktörlerin bulunduğunu ifade eden görüşler de bu yaklaşım çerçevesinde ele alınabilir. Bu faktörlere önemli bir örnek olarak, toplanan vergi gelirlerinin hükümetler tarafından kamu harcamalarında nasıl kullanıldığı hakkındaki düşünceler verilebilir. Bireyler, kamunun sunmuş olduğu hizmetlere değer verdikleri ve ödemiş oldukları vergilerin de bu hizmetlerin finansmanında kullanıldığını bilmeleri ve görmeleri vergi ahlakını arttıracak, diğer bir ifadeyle kayıtdışı ekonomiyi azaltıcı etkide bulunacaktır(Tunçer, 2003:113–114).

3.1.2. Ampirik bulgular

Kayıtdışı ekonominin nedenlerini araştıran çok fazla çalışma olmasına rağmen vergi otoriteleri kayıtdışı ekonomiyi cezalarla, kovuşturma, ekonomik büyümeyi sağlama ve eğitim gibi önlemlerle kontrol etmeye çalışmaktadırlar(Schneider ve Enste 2002). Ancak yapılan çalışmalar göstermektedir ki, vergi uyumunu ve buna bağlı olarak vergi ahlakını göz ardı ederek alınan önlemler yetersiz olmanın yanı sıra kayıtdışı ekonomiyi açıklamakta da eksik kalmaktadır.

Teori kısmında da bahsedildiği üzere vergi yükünden kurtulmak maksadıyla kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunmayı açıklayan ekonomik yaklaşım ile ilgili ilk çalışma teorinin adını da belirleyen Allingham&Sandmo(1972)'nun yaptıkları çalışmadır. Bu ampirik çalışmaya göre mükellefler vergi yükünden kurtulmak maksadıyla kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunup bulunmama kararını vergi oranı, ceza oranı ve denetim oranlarını dikkate alarak karar vermektedir. Bu teoriyi biraz daha geliştirip açıklamaya çalışan Yitzhaki(1974) ise bu modelde kullanılan fayda fonksiyonlarından beyan edilmeyen matrah üzerinden alınan ceza yerine, kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunma üzerinden alınan ceza oranını uygulamış ve vergi oranlarındaki bu artışın kayıtdışı ekonomide bulunmanın maliyetini arttıracağını, bunun da kayıtdışı ekonomiyi azaltacağını belirtmiştir. Bu modele Andersen(1977), Pencaval(1979), Isachsen ve Strom(1980) ve Cowell(1985) gibi birçok ekonomist işgücü arzını eklemiş ve işgücü arzının diğer bir değişken olarak modele konulmasının, mükellefin fayda fonksiyonu ile ilgili güçlü varsayımlarda bulunmayı gerektireceğini belirterek Alingham&Sandmo modelinin belirsizlikler içerisinde kaybolduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kayıtdışı ekonomi olgusuna yaklaşımda vergi uyumu ve vergi ahlakı gibi faktörlerin göz ardı edilmesi yeni bakış açılarını gerekli kılmıştır. Son dönemlerde

yolsuzluk ve kayıtdışı ekonomi gibi yasadışı aktivitelere artan ilgi ve elde edilen yeni veri setleri, farklı yaklaşımları içeren ampirik çalışmaların hızlı bir şekilde gelişmesine katkıda bulunmuştur. Yapılan ampirik çalışmalarda kayıtdışı ekonominin sadece kurumsal ya da hükümetsel kalite ile ilişkili olmadığı aynı zamanda sosyal normlar ya da vergi ödemek için içsel bir motivasyon olan vergi ahlakının, klasik yaklaşımlara nazaran kayıtdışı ekonominin azaltılmasında daha etkili olduğu ampirik bulgularla ortaya konmuştur(Torgler ve Schneider, 2007: 2). Nitekim yapılan ampirik çalışmalarda vergi ahlakı ve kayıtdışı ekonomi arasında çok güçlü bir negatif ilişki bulunmuştur.

Literatürde kayıtdışı ekonomi ve vergi ahlakı arasındaki ilişkiyi inceleyen sınırlı sayıda çalışma vardır. Bunun nedenleri arasında klasik ekonomik modelin yetersizliğinin son dönemlerde yapılan ampirik çalışmalarla ortaya çıkışı, vergi ahlakını ölçmenin zorluğu gibi nedenler sıralanabilir. Yapılan çalışmalar daha çok vergi ahlakının vergi uyumu bağlamında incelenmesi ve vergi ahlakını belirleyen faktörler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu sınırlılığa rağmen son dönemde vergi ahlakı konusunda birçok çalışma yapılmıştır. Bu konuda özellikle Benno Torgler birçok çalışma yapmıştır. Bu konudaki çalışmalar vergi uyumu literatüründe sınırlı sayıda olsa da son dönemde vergi ahlakının etkileri ilgili çalışmalarda geçmişe kıyasla bir artıştan söz etmek mümkündür.

Vergi uyumu literatüründeki ampirik ve uygulamalı bulgular, kayıtdışı ekonomi olayında, standart ekonomik model temeline dayanan beklenen fayda maksimizasyonu yaklaşımının yüksek bir etkisi olduğu önceden beri söylenmesine karşın, 'İnsanlar neden vergi öder?' sorusu vergi uyumu literatüründe bir puzzle etkisi göstermektedir. Cevabı aranan bu sorunun açıklamasının vergi ahlakı olabileceği öne sürülmektedir(Torgler 2003a: 25). Bu bağlamda vergi ahlakı, kayıtdışı ekonomiyi belirleyen faktörlerden birisi olarak ön plana çıkmaktadır. Önceden edinilmiş sosyal normların vergi ahlakını belirlediği ve dolayısıyla vergi

ahlakının kayıtlı ekonomide olumlu, kayıtdışı ekonomide negatif bir etkiye sahip olduğu öne sürülebilir(Wenzel 2004: 1).

Baldry (1987) yapmış olduğu ampirik çalışmada kayıtdışı ekonomide bulunmanın maliyetinin beklenen yararına göre çok düşük olmasına rağmen, bazı yükümlülerin kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır. Bu durumun sebebinin etik ve ahlaki faktörler olduğunu tespit etmiştir. Bu faktörlerin de modele ilave edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Aynı şekilde Frey ve Feld(2002) 26 İsviçre kantonunda 1975-1995 yıllarını kapsayan zaman serisi analizlerinde mükelleflerin kayıtdışı ekonomik faaliyet olanağının yüksek olmasına karşın, kayıtdışılık eğilimlerinin düşük çıkmasının sebeplerinin yalnızca standart ekonomik modelle açıklanamayacağını, sonuçlarda ortaya çıkan yüksek düzeyde uyumu açıklamak için başka değişkenlere de ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Bu tespiti destekleyen Reckers, Sanders ve Roark(1994)'ın vergi ahlakı, vergi oranı ve kaynakta kesme yönteminin kayıtdışılığa etkilerini araştırdıkları çalışmada, yukarıdaki üç değişkenin de vergi kaçakçılığının açıklanmasında önemli etkilerinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Buna göre; bireysel ahlaki inanışlar vergiye uyum ve kaçakçılıktan kaçınma konusunda son derece önemli bir etkiye sahiptir. Wenzel(2004) ise 1306 Avustralya vatandaşı üzerinde yapmış olduğu anket çalışmasında sosyal ve ahlaki normların vergi ödemeyi ve vergiye uyumu olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Benzer sonuçları doğrulayan sonuçlara Grasso ve Kaplan(1998) da ulaşmışlardır.

Kayıtdışı ekonomiye yönelik psikolojik yaklaşım çerçevesinde yapılan ampirik araştırmaların en önemlilerinden birisi Grasmick ve Bursik'in 1990 yılında yapmış oldukları çalışmadır. Grasmick ve Bursik(1990)' e göre caydırıcı faktörler; devletin uyguladığı cezalar olan yasal yaptırımlar, bireyin ait olduğu sosyal gruptaki normlara uygun bir şekilde davranmadığı zaman karşılaşabileceği utanç duygusu ve saygınlık kaybını ifade eden sosyal etki ve suçluluk duygusu olarak üçe ayrılmıştır. Böylece, yasal yaptırımlara ilave olarak klasik modele sosyal ve psikolojik etkiler de

katılarak incelenmeye çalışılmış ve bu faktörlerin de kayıtdışı ekonomiye yönelmede etkili olduğu iddia edilmiştir(Bayraklı ve diğ. 2004: 211). Böylesi analizler daha önceleri 1960'larda Strümpel(1969) ve Schmölders(1960,1970a, 1970b) ve 1980'lerde Weck(1983), Weck, Pommerehne ve Frey(1984) ve Frey ve Weck-Hannemann(1984) tarafından da yapılmıştır(Torgler 2001: 162). Bu bağlamda, vergi uyumu araştırmalarında ekonomik olarak rasyonel davranan bireyin karını azamileştirme kaygısıyla kayıtdışı faaliyette bulunma çabası içerisinde olacağı perspektifine ek olarak, mükelleflerin sosyal normlar, adalet anlayışı ve meşruluk gibi ahlaki olguların da kayıtdışı faaliyette bulunma veya bulunmama davranışlarını etkilediği öne sürülmüştür(Wenzel 2004: 18; James ve diğ. 2001). Benno Torgler(2003) 1987 yılında ABD'de yapılmış olan Mükellef Görüşleri Anketleri'ni inceleyerek vergi ahlakı ile kayıtdışı ekonomi arasında negatif bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir(Torgler 2003c.). Buna göre vergi ahlakının vergi uyumunu arttırdığı ve bu artışın da kayıtdışı ekonomiyi azalttığını bulmuştur. Bulunan sonuçlar genel olarak birçok mükellefin vergi ahlakı açısından yanlış olduğu düşüncesiyle vergi kaçırmadığını, vergi oranları, ceza oranı ve denetim oranlarındaki artışın beyan edilen geliri arttırdığını ve beyan kararında adalet algılamasının önemli rol oynadığını ortaya koymaktadır(Bayraklı ve diğ. 2004: 215).

3.2. KAYITDIŞI EKONOMİNİN VERGİ AHLAKI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Bir önceki kısımda değinildiği üzere vergi ahlakının kayıtdışı ekonomik faaliyetleri azaltmada önemli bir değişken olduğu söylenebilir. Bu perspektiften bakıldığında kayıtdışı ekonomik faaliyetler de vergi ahlakının düzeyini belirleyen faktörlerden birisidir. Kayıtdışı ekonominin vergi ahlakı üzerindeki etkisine doğrudan odaklanan çalışmaların sayısı sınırlı olsa da kayıtdışı ekonomik faaliyetlere yol açan faktörlerin vergi ahlakı üzerinde etkili olduğuna dönük çeşitli

çalışmaların yanı sıra vergi ahlakı ve kayıtdışı ekonomi ilişkisini farklı değişkenler yardımıyla irdeleyen çeşitli çalışmalar literatürde mevcuttur. Bu tarz çalışmalar daha çok, vergi yükü, vergi denetim ve ceza oranları, gelir dağılımında adaletsizlik, afların sıklığı gibi mali ve ekonomik nitelikteki göstergelerin yardımıyla bu ilişkiyi açıklamaya çalışmıştır. Öte yandan yönetimde yerellik, yönetime katılma düzeyi, anayasal düzen, devletin yönetim şekli gibi siyasal nitelikteki değişkenler kullanılarak da kayıtdışı ekonominin vergi ahlakı üzerindeki etkisi dolaylı yollardan açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu kısımda kayıtdışı ekonominin vergi ahlakı üzerine etkileri ile ilgili kuramsal çerçeve ve bu doğrultuda yapılan ampirik çalışmalar ışığında elde edilen ampirik bulgular irdelenecektir.

3.2.1. Kuramsal Çerçeve

Kayıtdışı ekonomiye yol açan faktörler ile vergi ahlakını etkileyen faktörler karşılaştırıldığında birçok ortak faktörün olduğu görülmektedir. Teorik olarak vergi yükü, vergi denetim ve ceza oranları, gelir dağılımında adaletsizlik ve yoksulluk düzeyi, afların sıklığı, devlete duyulan güven, vergi kanunlarının sadelik ve anlaşılabilirlik düzeyi gibi ekonomik, mali, siyasi birçok faktör kayıtdışı ekonominin düzeyini belirlerken buna paralel olarak vergi ahlakını da etkilemektedir.

Ekonomik faaliyet içerisinde bulunan bireylerin vergi yüklerinin uygun değer eşiğinin üzerinde olmasının bireylerin kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunmasının en büyük nedenlerinden birisi olduğu daha önceki bölümlerde belirtilmişti. Nitekim vergi oranlarının yüksek olması sonucu bireylerin vergi ödeme

isteklilikleri azalacak ve bireyler kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunacaklardır(Aktan 2001: 183). Muter, Sakınç ve Çelebi(1993) yaptıkları anket çalışmasında vergi yükü artışının, mükelleflerin kayıtdışı faaliyetlere yönelmesi davranışına daha hoş görülü yaklaşmasına yol açtığını bulmuşlardır. Vergi yükünün yükseklik düzeyinden kaynaklanan kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin hoş görülmesi, bu tür faaliyetlerin toplumda yaygınlaşmasına yol açarak vergi ahlakının düzeyini düşürecektir.

Kayıtdışı ekonomi ve vergi ahlakı ilişkisini belirleyen mali nitelikteki faktörlerden birisi de vergi sisteminin yapısı ve karmaşıklık düzeyidir. Vergi sisteminin basitlik, açıklık ve kolay anlaşılabilirlik ilkelerinden uzaklaşarak karmaşık bir hale gelmesi, mükelleflerin vergilerini ödemek istemeleri durumunda bile vergi ödev ve sorumluluklarını yerine getirmesini engelleyen bir unsurdur(Aktan 2001: 185). Vergi dolayısıyla artan işlem maliyetleri mükellefleri bu maliyetlerden kurtulmak amacıyla kayıtdışı ekonomik faaliyetlere yönelmeye itecektir. Vergi sisteminin karmaşıklık düzeyiyle doğru orantılı olan kayıtdışı ekonomi vergi ahlakının düşmesine neden olacaktır.

Kayıtdışı ekonomiyi etkileyen bir diğer faktör olan vergi denetim ve cezaların oranı ve etkinliği de kayıtdışı ekonomi ve vergi ahlakını etkileyen önemli faktörlerdendir. Nitelikli ve yaygın denetimlerin varlığı durumunda kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin düzeyinde bir azalma olması beklenir. Mükelleflerin kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde bulunmalarını caydırıcı nitelikteki vergi denetimleri ve yüksek vergi cezaları kayıtdışı ekonomik faaliyetleri azaltacağı gibi, mükellefin vergi idaresine güvenini artırarak göstererek vergi ahlakını da yükseltecektir. Elbette bunun için inceleme yapan vergi denetim elemanlarının nitelikli olmaları ve rüşvet, kollama ve benzeri yasadışı eylemlerden uzak durmaları mükellefin vergi idaresine güvenmesinin de önemi büyüktür(Aktan 2001: 186). Öte yandan mükellefin yüksek denetim oranlarından dolayı vergi otoritesinin kendisine

güvenmediği hissine kapılması da vergi uyumunu düşürerek kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin artışına zemin hazırlayabilir ve bu yolla vergi ahlakını düşürebilir.

Bireyleri kayıtdışı ekonomik faaliyetlere yönelten ve bundan dolayı vergi ahlakını düşüren faktörlerden bir diğeri de vergi aflarının fazlalığıdır. Vergi aflarının sık olması durumunda kayıtdışı ekonomide faaliyet gösterenler ilerleyen zamanlarda tekrar af çıkacağı beklentisi ile faaliyetlerini kayıtdışı ekonomi içerisinde sürdürme eğilimine devam edeceklerdir. Kayıtdışı ekonomiye yönelmedeki bu artış da vergi ahlakının düşmesine neden olacaktır. Vergi aflarının bir diğer olumsuz yönü ise vergisini düzenli ödemek isteyenlerin uğradıkları haksızlık duygusudur. Vergi aflarının sık aralıklarla çıkması durumunda vergisini düzenli ödeyen mükelleflerin vergisini düzenli ödemeyenlere kıyasla haksızlığa uğradıkları düşüncesi mükelleflerin kayıtdışı ekonomiye kaymalarına neden olabilir. Haksızlık düşüncesi sonucu mükelleflerin kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunma eğilimleri vergi ahlakını da düşürme tehlikesini ortaya çıkaracaktır.

Kayıtdışı ekonomi olgusu çoğunlukla ekonomik ve mali bir olgu olarak ön plana çıkmasına karşın, sadece ekonomik sistem değil, aynı zamanda politik sistem de kayıtlı ekonimiyi ve kayıtdışı ekonomiyi etkiler. Birçok ülkede kayıtdışı ekonomiyi mevcut politik koşulları göz ardı ederek incelemek, sonuçlar konusunda çeşitli eksiklikler doğurabilir. Kayıtdışı ekonominin değişimini ve düzeyini anlamamıza izin vermesi için politika literatüründe yer alan yönetişimi ve kurumları incelemek bu kayıtdışı ekonomi ile vergi ahlakı arasındaki ilişkinin anlaşılması açısından katkı sağlar. Eğer, vatandaşlar ilgi ve tercihlerinin devlet kurumları tarafından düzenli bir şekilde yansıtıldığını ve kamusal malların eşit bir şekilde dağıtıldığını algılarlarsa, kendilerini devletle birlikte tanımlamaları artacak, dolayısıyla devlete katkı sunma isteği artış gösterecektir. Yani kurumsal kalite yüksek ve yönetişim olgusu gelişmiş ise kayıtdışı ekonomiye yönelme düşük olur. Bu düşüşe bağlı olarak mükelleflerin vergi ahlakının yüksek olması beklenir. Öte yandan, yolsuzluğun arttığı etkinsiz bir devlette vatandaşlar otoriteye çok az güven

duyacaklar ve birlikte çalışmak için çok az istek duyacaklardır. Vatandaşlar eğer aldatıldıklarını hissederlerse, yolsuzluğun yaygın olduğuna inanırlarsa, ödedikleri vergilerin doğru harcanmadığını düşünürlerse ve ödedikleri vergilerin yasalarla korunmadığına inanırlarsa bu durum kayıtdışı ekonomiye ilgiyi arttıracak ve bunun sonucu olarak vergi ahlakı düşecektir(Torgler ve Schneider 2007: 4). Aynı zamanda kamu yöneticilerinin toplumun kendilerinin beklediği şekilde ahlaki davranmamaları durumunda halkın da ahlak kurallarını hiçe saymaları ve ahlaka uygun olmayan davranış ve eylemlere yönelmeleri kaçınılmaz olacaktır. Kamu yönetiminde rüşvet, yolsuzluk torpil vs. gibi genel ahlaka ve yasalara aykırı eylemlerin ortaya çıkması kişilerin devlete güvensizliğini arttıran unsurlardandır. Yöneticilerin yapacakları bu türden eylemler topluma sirayet ederek kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin artmasına yol açacaktır. Toplumsal ahlakın bu denli yozlaşması sonucu artan kayıtdışı ekonomik faaliyetler vergi ahlakını da olumsuz etkileyecektir(Aktan 2001: 189).

Öte yandan yönetimin ve kurumların kalitesiyle kamusal malların nitelik ve niceliği de kayıtdışı ekonomiye yönelmede ve dolayısıyla vergi ahlakının düşük olmasında etkili bir faktördür. Çünkü kayıtdışı ekonominin boyutunda önemli bir artış vergi gelirlerinde önemli oranda bir azalışa yol açar. Vergi gelirlerindeki bu azalıştan dolayı kamu hizmetlerinin nicelik ve niteliğinde düşüş meydana gelir. Kamu mal ve hizmetlerinin niteliğinde ve niceliğindeki bu düşüşten dolayı birçok mükellef, kendisi dışındaki mükelleflerin kayıtdışı ekonomide çalıştıklarına, dürüst çalışmadıklarına veya vergi kaçırmak için faaliyetlerini kayıtdışı ekonomiye taşıyacağına inanacaktır. Bu inanç dürüst mükelleflerin vergi yükünden kurtulmak suretiyle kayıtdışı ekonomiye yönelmeye çabalarını arttıracaktır. Bu bağlamda idari ve kurumsal kaliteyi arttırmak kayıtdışı ekonominin boyutunu azaltmak da etkili olabilecek ve vergi ahlakının düzeyini arttıracaktır(Torgler ve Schneider 2007: 25-28).

Kayıtdışı ekonominin vergi ahlakı üzerindeki etkisini anlamak için doğrudan demokrasi ve yerel özerklikleri araştırmak da oldukça yararlıdır. Bu

nedenle, belirtilebilir ki kayıtdışı ekonomi büyüklüğü ve buna bağlı oluşan vergi ahlakı, yönetim yapılarını ve özerkliklerin düzeyini, belirleyen anayasa türüne de bağlıdır(Torgler ve diğ. 2007: 4). Bir devletin anayasasında devletin yönetim şekli kayıtdışı ekonomiyi ve buna bağlı olarak da vergi ahlakını etkiler. Doğrudan demokrasi uygulamalarına rastlanan devletlerde vatandaşların alınan kararlara etki etme düzeyinin daha yüksek olması beklenir. Feld ve Frey (2002a)'e göre politik kararların alımına katılmak mükelleflerin vatandaşlık görevi duygusunu geliştirmektedir. Bu da kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü etkilemektedir. Vatandaşların kararlara katılımının yüksek olması, kayıtdışı ekonominin düşük seyretmesini sağlayarak kişilerin vergilerini bilerek ve isteyerek ödemeye iteceğinden mükelleflerin vergi ahlakını yükseltebilir.

3.2.2. Ampirik Bulgular

Kayıtdışı ekonominin vergi ahlakı üzerine etkisini inceleyen ampirik çalışmaların sınırlılığına karşın çeşitli sonuçlar ortaya çıkmıştır. Ampirik çalışmalar, bireylerin ödedikleri/ödeyecekleri vergilerin kullanılması için tercihlerini yansıttıkları durumlarda, alternatifler üzerinde tercihlerini yansıtamadıkları durumlara göre kayıtdışılığın daha düşük, vergi ahlakının daha yüksek olduğuna dair sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Alm, McClelland ve Schulze (1999), Feld ve Tyran (2002), Torgler ve Schaltegger (2005), ve Torgler, Schaltegger ve Schaffner (2003) yaptıkları ampirik çalışmalarda vergi konuları üzerinde söz sahibi olmanın kayıtdışı ekonomiyi azaltarak vergi ahlakı üzerinde olumlu etki yarattığını bulmuşlardır. Ne kadar çok mükellef politik kararlara katılırsa, vergi sözleşmesi de o kadar güvenilir olur. Kayıtdışı ekonomik faaliyetlere eğilim buna bağlı olarak düşük, vergi ahlakı da yüksek olur(Torgler, Schneider ve Schaltegger 2007: 4). Örneğin mükelleflerin kamu bütçesinin yapımına katılımlarının artması mükelleflerin vergi ödemeye daha çok razı olmalarını sağlar. Diğer taraftan vatandaşlar kendi vergi ödemelerinin kullanımını kontrol edemedikleri zaman kayıtdışı ekonomi yükselir ve vergi ahlakı

azalır. Torgler ve diğerleri(2007) doğrudan demokrasi endeksinde bir birimlik artışın vergi ahlakında %7'lik bir artışa yol açtığını bunun da kayıtdışılığın düşük olmasından kaynaklandığını yaptıkları ampirik çalışma ile ortaya çıkarmışlardır. Bu çalışmaya göre merkezi yönetimlerin daha etkin olduğu devletlerde bireylerin vergi ile ilgili karar ve süreçlere katılımı yerel yönetimlere kıyasla düşük düzeyde olduğu için kayıtdışılığın yüksek, vergi ahlakının düşük olabileceğini belirtmişlerdir.

Belirli ülke grupları ve benzer özellikli ülkeleri inceleyen çeşitli ampirik çalışmalar da yapılmıştır. Torgler(2005), Latin Amerika ülkelerinde Schneider(2002)'in kayıtdışı ekonomi göstergelerini ve Latinobarometro tarafından geliştirilen vergi ahlakı göstergelerini analiz ederek 17 ülkede vergi ahlakı ve kayıtdışı ekonomi arasında bir korelasyon olup olmadığını incelemiş ve iki değişken arasında güçlü bir negatif korelasyon bulmuştur. Torgler(2004) geçiş ekonomilerinde yolsuzluk ve vergi ahlakı üzerine yaptığı çalışmada vergi ahlakı ve yolsuzluk arasında negatif bir korelasyon bulmuştur. Aynı şekilde vergi idaresine ve hükümete güvenin yüksek olduğu yerlerde vergi ahlakının yüksek olduğunu bulmuştur. Bu tespitten hareketle yolsuzluğun yüksek olduğu yerlerde kayıtdışı ekonominin yüksek, vergi ahlakının düşük olduğu sonucunu elde etmiştir. Ancak böylesi bir korelasyon kayıtdışı ekonominin nedenleri ve etkileri konusunda her şeyi sunmadığını belirterek vergi ahlakının kayıtdışı ekonomiyi açıklamada birçok bileşenden birisi olarak ele alınabileceğini belirtmiştir.

Tablo-12 Kayıtdışı Ekonomi ve Vergi Ahlakı(%)

Ülkeler	Vergi Ahlakı Ortalaması (%)	Kayıtdışı Ekonomi Ortalaması (%)
	1995-1997	1994-1997
Japonya	80,6	10,6
Amerika	73,6	9,0
İspanya	69,5	22,7
Bulgaristan	65,3	33,9
Avusturya	62,1	13,9
Makedonya	61,4	46,5
Polonya	55,2	19,9
Slovenya	53,9	24,0
İsviçre	53,7	7,3
Gürcistan	49,7	62,6
İsveç	49,3	19,1
Azerbaycan	47,8	54,2
Norveç	47,5	18,8
Almanya	46,9	14,2
Rusya	46,4	39,0
Litvanya	46,1	36,1
Estonya	42,4	27,8
Ukrayna	41,4	50,5
Belarus	40,7	32,3
Moldova	39,0	37,7
Hırvatistan	36,6	33,4
Letonya	31,3	39,1

Kaynak: Benno Torgler(2003e), **Tax Morale: Theory And Empirical Analysıs Of Tax Compliance**, Phd Thesis, Basel, pp: 161

Daha önceki kısımlarda belirtildiği üzere vergi ahlakını sayısal verilerle ortaya konmuştur. Bu doğrultuda vergi ahlakı ve kayıtdışı ekonomiyi karşılaştıran ve bu iki değişken arasında herhangi bir korelasyonun olup olmadığını, varsa ne yönde bir korelasyon olduğuna dönük çalışma yapılmıştır. Torgler(2003e)'in çalışmasında ortaya koyduğu bu sonuçlar Tablo-12'de gösterilmiştir. Tablo-12'de 1994-1997 yılları için GSYİH'ye göre kayıtdışı ekonomi ve vergi ahlakı arasındaki ilişki gösterilmektedir. Afrika, Orta ve Güney Amerika ve Asya ülkelerindeki kayıtdışı ekonominin boyutları belirtilen dönemler için Schneider ve Enste(1998)

tarafından tahmin edilmediği için bu çalışmada dahil edilmemiştir. Sadece 8 OECD ülkesi ve 14 eski SSCB ve MDAÜ ülkelerinden oluşan bir tahmin söz konusudur. OECD ülkelerindeki kayıtdışı ekonomi oranını tahmin etmek için Schneider ve Enste(1998) cari talep yöntemini kullanmışlardır. Eski SSCB ve MDAÜ'deki kayıtdışı tahmin yöntemi ise fiziksel çıktı yöntemidir. Farklı metodolojilerin kullanılmasından kaynaklı sayısal büyüklüklerde ortaya çıkan farklılıklardan dolayı tahmin sonuçlarının ortalaması kullanılmıştır.

Tablo-12'de ülkeler vergi ahlakının en yüksek olduğu ülkelerden en düşük olduğu ülkelere doğru sıralanmıştır. Vergi ahlakının kayıtdışı ekonomi ile ilişkisi incelendiğinde bazı istisnalar dışında genelde vergi ahlakının yüksek olduğu ülkelerde kayıtdışı ekonomi oranının düşük, vergi ahlakının düşük olduğu ülkelerde kayıtdışı ekonomi oranının yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin %80,6 ile vergi ahlakının en yüksek olduğu ülke olan Japonya'da kayıtdışı ekonomi oranı %10,6 iken vergi ahlakının % 31,3 ile en düşük olduğu ülke olan Letonya'da kayıtdışı ekonomi oranı %39,1'dir. Tablo-12 daha detaylı incelendiğinde kayıtdışı ekonomi ile vergi ahlakı arasında önemli ölçüde bir korelasyon varlığı söz konusudur. Elbette vergi ahlakının kayıtdışı ekonomiyi belirleyen tek bir değişken olması söz konusu değildir. Çeşitli bazı sapmalar olmasına karşın vergi ahlakının kayıtdışı ekonomi konusunda önemli bir açıklayıcı değişken olduğu söylenebilir. Tam olarak olmasa da gelişmiş ekonomilerde vergi ahlakının yüksekliği karşısında kayıtdışı ekonominin tersine düşük olduğu, buna karşın gelişmekte olan ya da geçiş ekonomileri adı verilen ülkelerde kayıtdışı ekonomi ortalamasının yüksekliği karşısında vergi ahlakının da düşük olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Kayıtdışı ekonomi ve sosyal psikolojik faktörlerden vergi ahlakı arasındaki etkileşime odaklanan bu çalışmanın amacı, kayıtdışı ekonominin vergi ahlakı üzerindeki etkisi ve vergi ahlakının kayıtdışı ekonomi üzerindeki etkisi ve varsa bu etkinin boyutlarını incelemekti. Özellikle son dönemde bu konuda artan literatür ve yapılan araştırmalar bu iki olgunun karşılıklı bir etkileşim içerisinde olup olmadığı bizi araştırmaya teşvik eden unsurların başında gelmektedir. Bu gelişmeler ışığında öncelikle kayıtdışı ekonomi ve vergi ahlakı konusunu açıklığa kavuşturmanın gerekliliği bizleri bu iki kavramı detaylıca araştırmaya itmiştir.

Ekonomi üzerinde ciddi etkiler yaratan kayıtdışı ekonomi, onlarca yıldır dünya gündeminde olmasına karşın özellikle son yıllarda daha büyük bir ilgi alanı olmaya başlamıştır. Bugün sadece ekonomi ve maliye biliminin ilgi alanıyla sınırlı değil, aynı zamanda farklı sosyal bilimler alanlarında da bu ilgi söz konusudur. Bunun nedeni ise özellikle son yıllarda kayıtdışı ekonomi hacminin ülkelerin GSMH'leri içerisinde azımsanmayacak düzeylere ulaşmasıdır. Gittikçe önemi artan bir sorun olan kayıtdışı ekonomi ile mücadelede daha çok ekonomik nitelikte sayılabilecek tedbirler alınmasına karşın, günümüzde bu tedbirlerin tam bir başarı getirmesi mümkün görünmemiştir.

Bu bağlamda öncelikle kayıtdışı ekonomi ile mücadele edebilmek için kayıtdışı ekonominin tam olarak ne olduğu/olmadığı, diğer bir deyişle kayıtdışı ekonominin doğru bir tanımının yapılmasının önemi ortaya çıkmıştır. Literatürde kayıtdışı ekonomiyi tanımlama konusundaki farklılığın nedenlerinin araştırmacıların kayıtdışı ekonomi olgusuna bakış açılarının farklı olmasından kaynaklandığı tespit edilmiştir. Öte yandan kayıtdışı ekonominin boyutlarının, nedenlerinin ve etkilerinin tespiti, sorunun çözümünde önemli bir rol oynamaktadır. Yapılan çalışmalar

göstermiştir ki uluslararası boyutta kayıtdışı ekonomi çoğunlukla GOÜ'lerde ciddi bir sorun olarak ortaya çıkarken, çoğunluğunu gelişmiş ekonomilerden oluşan OECD ülkelerinde de gün geçtikçe kayıtdışı ekonominin artan bir eğilim gösterdiğini ve ciddi bir sorun olmaya başladığını göstermiştir. Ulusal boyutta bakıldığında ise Türkiye'de farklı yöntemlerle çeşitli yıllar için yapılmış çalışmalarda ortak bir orana ulaşılamamış ve %1 ile %184 arasında yer alan çeşitli oranlar bulunduğu yapılan çalışmalarda ifade edilmiştir.

Kayıtdışı ekonomi ile mücadelede ekonomik tedbirlerin yetersizliği gözleri sosyal psikolojik faktörlere çevirmiştir. Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerinin temel nedenlerinin çoğunlukla mali ve ekonomik olmasına karşın, sosyal psikolojik faktörler olarak bilinen vergi ahlakı ve vergi uyumunun da son dönemde kayıtdışı ekonomiyi etkileyen temel faktörlerden olduğu düşüncesi güçlenmiştir. Kayıtdışı ekonomik faaliyetleri azaltmada sosyal psikolojik faktörlerden olan vergi ahlakının etkisi son dönemde teorik ve ampirik çalışmalarla tartışılmaya başlamıştır.

Kayıtdışı ekonominin tanımında var olan çeşitlilik vergi ahlakını da kapsayan tutum ve davranışlarda da söz konusudur. Bu bağlamda vergi ahlakı kavramı vergi bilinci, vergi uyumu gibi kavramlarla karıştırılmaktadır. Bu karışıklığın azaltılması açısından vergi ahlakının net ve çoğunluğun üzerinde uzlaştığı bir tanımının olması önemlidir. Çünkü vergi ahlakı kimi zaman vergi uyumu, kimi zaman da vergi bilinci veya vergi zihniyeti ile aynı anlamda kullanılabilmektedir. Vergi ahlakının tanımında farklılıklar olmasına karşın, en basit tanımıyla vergi ahlakı vergileri ödemeye yönelik içsel bir motivasyon olarak tanımlanabilir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde, çalışmanın konusu olan vergi ahlakı ve kayıtdışı ekonomi arasındaki etkileşime odaklanılmıştır. Bu bağlamda kayıtdışı ekonomik faaliyetlere ilişkin geliştirilmiş iki temel yaklaşım ele alınmıştır.

Literatürde Allingham&Sandmo Modeli olarak bilinen ekonomik suç yaklaşımı kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin vergi oranları, denetim oranları ve ceza oranıyla ilişkili olduğunu ampirik çalışmalarla ortaya koymuştur. Buna göre, yükümlü ceza miktarı, denetleme oranı, vergi oranı ve gelir gibi faktörleri dikkate alarak beklenen bireysel faydasını maksimize etmek için kayıtdışı ekonomide kalıp kalmayacağına ne ölçüde kayıtdışı ekonomide kalacağına karar vermektedir. Allingham ve Sandmo(1972) yılında yaptıkları analizlerle bu yaklaşımı destekler nitelikte sonuçlara ulaşmışlardır. Bu çalışmada elde edilen sonuçlara göre, mükellefin beyan ettiği verginin artmasının, diğer bir tabirle kayıtlı ekonomi içerisinde kalmanın vergisini beyan etmediğinin tespiti durumunda ödemek zorunda kalacağı ceza miktarı ve denetim oranındaki artışla doğru orantılı olduğu saptanmıştır. Literatüre önemli katkılar sağlayan bu yaklaşıma bazı faktörleri göz ardı ettiği için çeşitli eleştiriler yöneltilmiştir. Bu yaklaşıma gelen eleştiriler, iş gücü arzını analize dahil etmemesi, kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunmanın psikolojik maliyetini göz ardı etmesi, bireysel ahlaki inanışlar, vergi ahlakı gibi sosyal faktörleri dahil etmemesine yöneliktir. İkinci bir yaklaşım olan davranışsal kamu maliyesi yaklaşımına göre, bireylerin aynı zamanda toplumsal bir varlık olmasından dolayı kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde bulunması durumunda toplumda ayıplanma, saygınlık kaybı ve dışlanma gibi kimi durumlara maruz kalacaktır. Bu yaklaşım, sosyolojik temelleri esas alarak, bireylerin sosyal bir varlık olduğunu, alacağı kararlarda toplumdan veya referans aldığı kişilerden etkilendiğini varsaymaktadır. Özellikle 1960'ların sonlarından itibaren Köln Vergi Psikolojisi Okulu öncülüğünde bu tür çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. 1970'lerde Scmölders ve 2000'li yıllarda da Torgler sosyal psikolojik faktörlerin vergileme üzerine etkisine ilişkin bir çok çalışma yayınlamıştır. Bu tür çalışmaların odak noktasına yerleşen kavram olan vergi ahlakı kayıtdışı ekonomiyi açıklamada önemli bir değişken olarak ortaya çıkmıştır

Çalışma vergi ahlakının kayıtdışı ekonomiyi azaltmada olumlu bir etki yarattığını destekleyen teorik ve ampirik çalışmalarla ortaya konmuştur. Özellikle bu düşünceyi destekleyen davranışsal kamu maliyesi yaklaşımı bu düşünceyi destekler nitelikte çalışmalar ortaya koymuştur. Bu yaklaşımı savunanlar, vergi

ahlakının yüksek olmasının kayıtdışı ekonomiyi azaltmada etkili bir yol olduğunu belirtmiştir. Buna göre; vergi ahlakı yüksek olan mükellef başkalarının kayıtdışı ekonomik faaliyet göstermesine sıcak bakmayacak ve toplumsal bir etki yaratarak kayıtdışı ekonominin utanılacak bir eylem haline gelmesinde etkili olacaktır. Literatürde vergi ahlakının kayıtdışı ekonomi üzerindeki doğrudan etkisine odaklanan çalışma sayısını sınırlılığına rağmen son dönemde özellikle Benno Torgler tarafından teorik ve ampirik birçok çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalarda vergi ahlakı ile kayıtdışı ekonomi arasındaki ilişkiye odaklanmış ve kayıtdışı ekonomi ile vergi ahlakı arasında negatif bir korelasyon olduğu ortaya konmuştur. Vergi ahlakı ve kayıtdışı ekonomiyi belirleyen eğitim, yaş, cinsiyet, gibi birçok ortak faktörden dolayı vergi ahlakı ve kayıtdışı ekonomi arasında ciddi bir korelasyonun varlığı ampirik çalışmalarla desteklenmiştir. Vergi ahlakının kayıtdışı ekonomi üzerindeki etkisine ilişkin yapılan teorik ve ampirik araştırmalar da bunu destekler niteliktedir. Ampirik çalışmalar vergi ahlakının vergi uyumunu arttırdığını dolayısıyla kayıtdışı ekonominin boyutlarını azalttığını öne sürerek vergi ahlakının kayıtdışını azaltmada önemli bir etkiye sahip olduğunu bulmuşlardır.

Diğer bir boyut olan kayıtdışı ekonominin vergi ahlakının düzeyini belirleyen faktörlerden birisi olduğudur. Nitekim bu düşünceyi destekleyen ampirik ve teorik sonuçlar ortaya konmuştur. Bu çalışmalara göre kayıtdışı ekonominin yüksek olmasının kayıtlı mükelleflerin diğer mükelleflerin kayıtdışında çalıştığı düşüncesi içinde olmasına yol açarak vergi ahlakını düşürebilecektir. Kayıtdışı ekonomik faaliyetin artışına neden olan birçok faktörün aynı ölçüde vergi ahlakını da düşürdüğünü söylemek mümkündür. Bu faktörler; vergi yükünün ağırlığı, vergi denetim ve ceza oranlarının yüksekliği, gelir dağılımında adaletsizlik, yoksulluk düzeyi, afların sıklığı gibi mali ve ekonomik nitelikteki faktörlerdir. Bunların dışında yönetimde yerellik, yönetime katılma düzeyi, anayasal düzen, devletin yönetim şekli gibi siyasal faktörlerin de kayıtdışılık ve vergi ahlakı etkileşiminde önemli etkiler yarattığı görülmektedir. Bu faktörler tek tek ele alındığında, bu faktörlerden kaynaklanacak kayıtdışı ekonomi artışı aynı zamanda vergi ahlakının düşüşü demektir.

Literatürde vergi ahlakı parametrelerini kullanarak niceliksel veriler elde eden çalışma sayısı ve bu verilerin kayıtdışı ekonomi ile ilişkisini inceleyen çalışma sayısı çok sınırlıdır. Bu konuda Benno Torgler Dünya Değerleri Anketlerinden ve Latin Amerika için Latinobarometre verilerini kullanarak ülkelerin vergi ahlakları konusunda sayısal veriler elde etmiş ve dönemler itibariyle ülkelerdeki vergi ahlakı oranlarını Schneider'in bu ülkelerle ilgili elde ettiği kayıtdışı ekonomi oranlarının ortalamalarını karşılaştırarak vergi ahlakı ve kayıtdışı ekonomi arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur. Bu konudaki sıkıntıların başında birçok ülkenin verilerinin düzensiz oluşu ya da hiç olmayışı gelmektedir. Torgler bu çalışmasında vergi ahlakının yüksek olduğu ülkelerde kayıtdışı ekonomi hacminin bazı sapmaların varlığına karşın düşük olduğunu ortaya koymuştur.

Çalışmada var olan en büyük eksiklik vergi ahlakı ve kayıtdışı ekonomi arasındaki etkileşimi test eden ampirik çalışmaların çok sınırlı oluşudur. Özellikle Türkiye'de vergi ahlakı ile ilgili veri sıkıntısı üst düzeydedir. Vergi ahlakının tanımına, etkilerine ve vergi ahlakını belirleyen faktörlere ilişkin teorik ve ampirik çalışmaların sınırlı da olsa varlığına karşın kayıtdışı ekonomi ve vergi ahlakı ilişkisini irdeleyen çalışmanın olmaması ciddi bir problemdir. Bu etkileşime odaklanan çalışmaların da genellikle ekonomik ve siyasi değişkenleri irdeleyerek bu sonuca ulaştığı görülmektedir. Bu konudaki literatürün arttırılması ve bunun ampirik çalışmalarla desteklenmesi daha sonraki çalışmalarda ve kayıtdışı ekonomi ile mücadelelerde izlenecek yol ve yöntemlerin saptanmasında önem taşımaktadır.

Sonuç olarak kayıtdışı ekonomiyi belirleyen faktörlerin sadece ekonomik olduğunu belirtmek kayıtdışı ekonomi konusunda çeşitli yanılgıları da beraberinde getirecektir. Rasyonel olan birey aynı zamanda toplumsal bir varlıktır. Toplumsal bir varlık olan birey doğaldır ki alınacak kararlarda sadece fayda maksimizasyonunu hedeflemez, yanı sıra toplum normları doğrultusunda hareket etmeye de çalışır. Bu noktada vergi ahlakının kayıtdışı ekonomik faaliyetler açısından önemli bir faktör olduğunu söylemek mümkündür. Aynı şekilde kayıtdışı ekonominin vergi ahlakı

üzerinde etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Karşılıklı etkileşim içerisinde olan vergi ahlakı ve kayıtdışı ekonomi arasında negatif bir korelasyon söz konusudur. Vergi ahlakı arttıkça kayıtdışı ekonominin düşme eğilimi göstereceğini, kayıtdışı ekonomi azaldıkça vergi ahlakının artacağını söylemek mümkündür.

Bu düşünceden hareketle, vergi ahlakının arttırılmasının kayıtdışılığı tamamen ortadan kaldıramasa da azaltabileceği söylenebilir. Vergi ahlakının yüksek olması, vergi ödemenin toplumsal bir ödev olduğu düşüncesini yaygınlaştıracaktır. Bu yaygınlığın sağlanması da eğitim kurumlarında vergi kaçakçılığının ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kayıtdışılığın ahlaki olmayan bir olgu olduğu yönünde bir eğitim çabası ile mümkün olabilecektir. Öte yandan vergi ahlakının artışı sonucu devletin toplamayı umduğu gelirlerde bir azalış olmayacağından en azından vergi gelirlerinin azalmasından dolayı farklı finansman yöntemlerine başvurma oranının düşmesi de söz konusudur.

KAYNAKÇA

AKALIN, G., KESİKOĞLU, F.

2007 "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi ve Büyüme İlişkisi", **ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, C:3, S: 5, Sf: 71-87.

AKDOĞAN, Abdurrahman

1996 "Vergilendirme Bilinci ve Vergi Planlaması", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** C:12, S:1-2, Sf: 257-362.

AKDOĞAN, Abdurrahman

2003 **Maliye Seçme Yazılar** içinde, "Kamu Harcamaları ile İlgili Genel Sorunlar ve Mali Yönetimin Etkinliği Bakımından Bazı Yansımaları" , Ed:Binnur Çelik,Fatih Saraçoğlu,G.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara.

AKDOĞAN, Abdurrahman

2005 **Kamu Maliyesi**, Gazi Kitabevi, Ankara.

AKTAN, C. C., VURAL İ. Y.

2006 **Vergileme Ekonomisi ve Psikolojisi** içinde "Vergi Dışı Piyasa Ekonomisi", Ed: C.C.AKTAN, D.DİLEYİCİ, İ.Y. VURAL, Seçkin Yayınları, Ankara.

AKTAN, Coşkun Can

2001 **Kamu Ekonomisi ve Kamu Maliyesi**, Anadolu Matbaacılık, İzmir.

AKTAN, C. C., DİLEYİCİ, D., SARAÇ, Ö.

2002 "Osmanlı Tarihinde Vergi İsyanları" **SDÜ İİBF Dergisi** Cilt:7 Sayı: 2, Sf: 1-20.

AKTAN, C. C., SARAÇ, Ö.

2002 **Vergi, Zulüm İsyan** içinde "Vergiye Direnişin Sosyo-Psikolojik Analizi", Phoneix Kitabevi, Ankara.

AKTAN, Can,

2004 **Toplam Ahlak Felsefesi Ve Toplam Ahlak Yönetimi**, http://www.canaktan.org, Erişim: 27.10.2007.

AKTAN, Coşkun Can

2006 **Vergileme Ekonomisi ve Vergileme Psikolojisi** içinde "Vergileme Ekonomisi ve Vergileme Psikolojisi Perspektifinden Vergiye Karşı Tutum Ve Davranışları Belirleyen Faktörler", Ed: C.C.AKTAN, D.DİLEYİCİ, İ.Y. VURAL, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

AKTAN, Coşkun Can

2006 **Vergileme Ekonomisi ve Vergileme Psikolojisi** içinde "Vergi Psikolojisinin Temelleri ve Vergi Ahlakı", Ed: C.C.AKTAN, D.DİLEYİCİ, İ.Y. VURAL, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

AKTAN, C. C., DİLEYİCİ, D., VURAL İ. Y.

2006 **Vergileme Ekonomisi ve Psikolojisi** içinde "Vergiye Karşı Tepkiler ve Vergilerin Ahlaki ve Sosyo-Psikolojik Sınırları ", Ed: C.C.AKTAN, D.DİLEYİCİ, İ.Y. VURAL, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

ALLINGHAM, M. G.,SANDMO, A.

1972 "Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis", **Journal of Public Economics**, Nov. Vol.1, pp: 323-338.

ALM, J., G. H. McCLELLAND, W. D. SCHULZE

1999 "Changing the Social Norm of Tax Compliance by Voting", **KYKLOS**. 48: pp:141-171.

ALM, J., TORGLER, B.

2004 "Culture Differences and Tax Morale in the United States and Europe", **CREMA**, Working Paper No: 2004-14.

ALM, J. SANCHEZ, I., DE JUAN,A

1995 "Economic and Noneconomic Factors in Tax Compliance", **KYKLOS**, 48, pp: 3-18.

ALTUĞ, Osman

1994 **Kayıtdışı Ekonomi,** Cem Ofset, İstanbul.

ANBARLI, Şeniz

2001 "Bir Pasif Direnme Modeli Olarak Sivil İtaatsizlik", **C.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi**, Doç.Dr. Feramuz AYDOĞAN'ın Anısına, C:2, S:2, Nisan, Sf: 319-328.

ANDREONI, J., ERARD B., FEINSTEIN J.S.

1998 "Tax Compliance", **Journal of Economic Literature**, Vol.36, No.2, pp: 818-860

ARİSTOTELES

1998 **Nikomakos'a Etik,** (Çev: Saffet Babür), Ayraç Yayınevi, Ankara.

ATAYMAN, Veysel

2005 **Etik**, Don Kişot Yayıncılık, İstanbul.

AYDEMİR, Şinasi

1995 **Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi,** Maliye Hesap Uzmanları Derneği Yayını, İstanbul.

AYDIN, İnayet

2006 **Eğitim ve Öğretimde Etik**, 2.Baskı, Pegem A Yayıncılık, Ankara.

BAĞDİGEN, Muhlis

2006 "Vergi Bilinci", **17. Vergi Haftası Sempozyumu: Ülkemizde Vergi Bilinci, Kayıtdışı Ekonomi ve Mükellef-İdare İlişkileri**, (Konuşma Metni), Zonguldak Vergi Dairesi Başkanlığı, 22 Şubat, Zonguldak.

BAKKAL, Ufuk

2007 **Kayıtdışı Ekonomi**, Derin Yayınları, İstanbul.

BALDEMİR, E., GÖKALP, M.F., AVCI, M.

2005 "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin MIMIC Model İle Tahminlenmesi, **Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi**, Yıl: 2005 Cilt: 10, Sayı: 2, Sf: 231-243.

BALDRY, J. C.

1987 "Income Tax Evasion and the Tax Schedule: Some Experimental Results, Public Finance V: 42, pp: 357–383

BAYRAKLI, H. H., SARUÇ, N. T. ve SAĞBAŞ, İ.

2004 "Vergi Kaçırmayı Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi ve Vergi Kaçaklarının Önlenmesi: Anket Çalışmasının Bulguları", **Türkiye'de Vergi Kayıp ve Kaçakları, Önlenmesi Yolları**, Uludağ Üniversitesi, 19. Türkiye Maliye Sempozyumu, 10–14 Mayıs 2004, Antalya.

BHATTACHARYYA, Dilip K.

1999 "On the Economic Rationale of Estimating the Hidden Economy" **The Economic Journal**, Vol. 109, No. 456, Features, June, pp: 348-359.

BULUTOĞLU, Kenan

1959 "Vergiye Karşı Tipik Bir Reaksiyon: Poujade Hareketi", **Maliye Enstitüsü Konferansları, Dördüncü Seri**, No:6, İstanbul, 173–197.

ÇETİNTAŞ, Hakan, VERGİL, Hasan

2003 "Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Tahmini", **Doğus Üniversitesi Dergisi**, C.4, Sf: 15-30.

ÇİÇEK, H., KARAKAŞ, M., YILDIZ, A.

2007 **Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Vergi Yükümlülerinin Vergiyi Algılama ve Tutum Analizi Araştırması**, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları, Yayın No:2008/381, Ankara.

ÇİÇEK, Hüseyin Güçlü

2006 **Psikolojik ve Sosyal Yönden Yükümlülerin Vergiye Karşı Tutum ve Tepkileri: İstanbul İli Anket Çalışması**, İSMMO Yayınları No:65, İstanbul.

ÇOMAKLI, Şafak Ertan

2007 **Türkiye'de Vergi Kayıp ve Kaçakçılığının Kayıtdışı Ekonomi Çerçevesinde Ölçülebilirliği**, Turhan Kitabevi, Ankara.

DANOPOULOS, C. P., ZNIDARIC, B.

2006 "Informal Economy, Tax Evasion, and Poverty in a Democratic Setting: Greece" **Mediterranean Quarterly**, Spring, Vol:18(2), pp:67-84

DOĞAN, İsmail

2004 **Sosyoloji**, Pegem A yayıncılık, Ankara.

DPT

2001 **Kayıtdışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyon Raporu**, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı,Devlet Planlama Teşkilatı Ankara.

DURA, Cihan

1997 "Kayıtdışı Ekonomi Kavramı, Sebep ve Etkileri, Ölçülmesi, Mücadele Yolları ve Türk Ekonomisindeki Yeri" **Maliye Dergisi**, Maliye Bakanlığı APK Yayını.

EILAT, Y., ZINNES, Z.

2002 "The Shadow Economy in Transition Countries: Friend or Foe? A Policy Perspective" **World Development**, Vol:30, Issue:7, pp: 1233-1254.

EDLUND, J., ÅBERG, R.

2002 "Social Norms And Tax Compliance"**, Swedısh Economıc Polıcy Revıew** No**:** 9, pp: 201-228.

EDİZDOĞAN, Nihat

2008 **Kamu Maliyesi**, Güncelleştirilmiş 9. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa.

ERDAĞ, Nevzat

2007 **Kayıtdışı Ekonomi,** Cinius Yayınları, İstanbul.

ERARD, B. and J.S. FEINSTEIN

1994 "The Role of Moral Sentiments and Audit Perceptions in Tax Compliance", **Public Finace**, Vol:49, 70-89.

FELD, L. P. FREY B. S.

2002 "Trust Breeds Trust: How Taxpayers are Treated", **Economics of Governance**. 3: 87-99.

FELSEFE ANSİKLOPEDİSİ

2004 "Ahlak", **Felsefe Ansiklopedisi 2,** Ed: Ahmet Cevizci, Etik Yayınları, Ankara

FIEGE, Edgar L.

1990 "Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach", **World Development,** July, Vol: 18, No: 7, pp: 1-29

FLEMING M.H , ROMAN J. FARREL G.

2000 "The Shadow Eceonomy", **Journal of International Affairs,** Vol: 53, Issue: 2, pp: 387-400.

FREY, Bruno S., SCHNEIDER, Friedrich

2000 "Informal Underground Economy" In: **International Encyclopedia of Social and Behavioral Science**.

FREY, B. S.

2003 "The Role of Deterrence and Tax Morale in Taxation in the European Union" **Jelle Zijlstra Lecture 1, Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences** (NIAS).

GÄUTH, W., SAUSGRUBER, R.

2004 "Tax Morale and Optimal Taxation" **CESifo,** Working Paper Series No: 1284

GELİR İDARESİ BAŞKANLIĞI

2007 "2006 Yılı Faaliyet Raporu", Maliye Bakanlığı Gelir İdaresi Başkanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, Ankara www.gib.gov.tr/fileadmin/user_upload/yayinlar/2006_Faaliyet_Raporu.pdf (Erişim Tarihi: 23.08.2007)

GÖKBUNAR A.R., SELİM S., YANIKKAYA H.

2007 "Türkiye'de Vergi Ahlakını Belirleyen Faktörler Üzerine Bir Araştırma", **Ekonomik Yaklaşım**, Cilt:18, Sayı:63, Sf: 69-94.

GRASMICK, H. G., R. J. BURSICK

1990 "Conscience, Significant Others, and Rational Choice: Extending the Deterrence Model", **Law and Society Review,** Vol**:** 24, pp: 837-861.

GRASSO, L.P., S.E. KAPLAN

1998 "An Examination of Ethical Standards for Tax Issues", **Journal of Accounting Education,** Vol: 16, No: 1, Winter, pp: 85-100

GÜMÜŞ, Turgut

2000 "Dışsallık ve Kayıtdışı Ekonomi Kavramına İlişkin Bir Değerlendirme", **Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, Cilt 2, Sayı 3, Sf: 63-70.

GÜRBÜZ, Vedat

2008 "Kayıtdışı Ekonomi, Vergi Kaçırma ve Vergi Denetimi", TC. Hacettepe Üniversitesi **23. Türkiye Maliye Sempozyumu**, 7-11 Mayıs 2008, Antalya.

GÜRSOY, Bedri

1978 **Kamusal Maliye** Cilt II, AÜ SBF Yayınları, Ankara.

HEREKMAN, Aykut

1991 **Kamu Maliyesi**(Genel Vergi Kuramı), Cilt II, Sevinç Matbaası, Ankara.

HOCAOĞLU, Durmuş

1998 "Descartes Felsefesi'nde Bir Problem Alanı Olarak Ahlak" **Doğu-Batı Düşünce Dergisi**, Sayı: 4, Ağustos, Sf: 163-175.

ILGIN, Yılmaz

2002 "Kayıtdışı Ekonomiyi Tahmin Yöntemleri ve Türkiye'de Durum" **Planlama Dergisi**, 42. Yılı Özel Sayı, Ankara, DPT, Sf: 145-156.

IŞIK, Nihat, ACAR, Mustafa

2003 "Kayıtdışı Ekonomi: Ölçme Yöntemleri, Boyutları, Yarar ve Zararları Üzerine Bir Değerlendirme", **Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 21, Temmuz-Aralık, Sf: 117-136.

İNAM, Ahmet

1998 "Halsiz Kalmış Bir Ahlakın Cehenneminde", **Doğu-Batı Düşünce Dergisi,** Yıl:1, S:4, Ağustos, Sf: 97-109.

JAMES, S., HASSELDINE, J., HITE, P., TOUMI, M.

2001 "Developing a Tax Compliance Strategy for Revenue Service" **Bulletin for International Fiscal Documentation**, Vol: 55, 158-164.

KILDİŞ, Yusuf

2000 "Kayıt Dışı Ekonominin Ulusal - Uluslararası Boyutu ve Çözüm Önerileri", **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2.

KIRCHLER, Eric

2007 **The Economic Psychology of Tax Behaviour,** Cambirdge University Pres.

KIZILOT, Ş., ÇOMAKLI Ş. E.

2004 Vergi Kayıp ve Kaçaklarının Kayıtdışı Ekonomi İlişkisi ve Boyutlarının Mevzuat Açısından Değerlendirilmesi", **19. Maliye Sempozyumu**, **Türkiye'de Vergi Kayıp ve Kaçakları ve Önlenmesi Yolları**, Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Bursa.

KÖK, R., ŞAPÇI, O.

2006 "Kayıtdışı Ekonomi Ve Türkiye Ekonomisi'ndeki Büyüklüğünün Tahmin Edilmesi" **Türkiye Ekonomi Kurumu**, International Conference on Economics, 11-13 Eylül 2006, Ankara.

KÖKNEL, Özcan

2006 **Küreselleşme, Ahlak ve Değerler** içinde, "Mutluluğun Kaynağı ve Ahlak", Litera Yayıncılık, İstanbul.

LOAYZA, N. V.

1996 "The Economics of Informal Sector:A Simple Model and Some Empirical Evidence from Latin America", **The World Bank Policy Research Department Macroeconomics and Growth Division** Polıcy Research Workıng Paper: 1727, pp:129-162.

LUKES, Steven

1998 **Marksizm ve Ahlak,** (Çeviren: Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

MARX, Karl, ENGELS, Friedrich

1976 **Alman İdeolojisi(Feurbach)(**Çeviren: Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara.

MARX, Karl, ENGELS, Friedrich

1997 **Komünist Parti Manifestosu** ,(Çev: Sol Yayınları Yayın Kurulu), Sol Yayınları, Ankara.

MARTİNEZ-VASQUEZ J., TORGLER, B.

2005 "The Evolution of Tax Morale in Modern Spain", **Center for Research in Economics, Management and the Arts**, Working Paper No. 2005 – 33, pp: 1-27

MAVRAL, Ülker

2003 **Karapara Kayıtdışı Ekonomi İlişkisi ve Türkiye'ye Yansımaları**, Maliye ve Hukuk Yayınları, Ankara.

McGEE, Robert

1998a "Christian Views on The Ethics of Tax Evasion" **Journal of Accounting, Ethics & Public Policy**, Volume:1, No: 2, pp: 210-223.

McGEE, Robert

1998b "Jewish Views on The Ethics of Tax Evasion" **Journal of Accounting, Ethics & Public Policy** Volume: 1, No: 3, pp: 323-334.

MILLER, S. M.

1987 "The Pursuit of Informal Economies**", Annals of the American Academy of Political and Social Science**, Vol. 493, September, pp: 26-35.

MİLLİYET

2007 http://www.milliyet.com.tr/2007/09/26/yasam/yas02.html
(Erişim tarihi: 26.09.2007)

MUTER, N.B., SAKINÇ, S., ÇELEBİ, A.K.

1993 **Mükelleflerin Vergi Karşısındaki Tutum ve Davranışları Araştırması-Manisa İli Vergi Mükellefleri Üzerine Bir Anket Çalışması**, Manisa

ORVISKA, M., HUDSON, J.

2003 Tax Evasion, Civic Duty and The Law Abiding Citizen", **European Of Political Economy** Vol. 19.

ÖĞÜNÇ, Fethi, YILMAZ, Gökhan,

2000 "Estimatıng The Underground Economy in Turkey" , **The Central Bank Of The Republıc Of Turkey Research Department**, Discussion Paper, September.

ÖMÜRBEK, N., ÇİÇEK H.G., ÇİÇEK S.

2007 "Vergi Bilinci Üzerine Bir İnceleme: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Yapılan Anketin Bulguları", **Maliye Dergisi**, Sayı: 153 Temmuz-Aralık.

ÖNDER, İzzettin

2001 "Kayıtdışı Ekonomi ve Vergileme", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,** No: 23-24 Ekim 2000-Mart 2001.
http://www.istanbul.edu.tr/siyasal/dergi/sayi23-24/19.htm
(Erişim Tarihi: 26.05.2007)

ÖNDER, İzzettin

1993 "İktisat Psikolojisi", **Prof.Dr. Memduh Yaşa'ya Armağan**, **Maliye Araştırma Merkezi Konferansları**, Otuz Dördüncü Seri, İÜİFME Yay. No:76, İstanbul, sf: 178-187.

ÖZER, İlhan

1986 **Devlet Maliyesi** cilt 1, Maliye ve Gümrük Bakanlığı APK Yayını No: 1986/276.

ÖZSOYLU, Ahmet F.

1996 **Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi,** Bağlam Yayınları,1996, İstanbul.

PLATON

2001 **Sokrates'in Savunması,** Çev: Niyazi Berkes Sosyal Yayınevi, İstanbul.

PEFFER, R.G.

2001 **Marksizm, Ahlâk ve Toplumsal Adalet**, (Çeviren: Yavuz Alogan) Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

POYRAZ, Hakan

2006 **Küreselleşme, Ahlak ve Değerler** içinde, "Ahlakın Dikotomisi İç Ahlak/Dış Ahlak", Litera Yayıncılık, İstanbul.

PROKHOROV, Artem B.

2001 "The World Unobserved Economy: Definition, Measurement, and Optimality Considerations" https://www.msu.edu/user/prohorov/a.pdf

RAWLS John

1971 **A Theory of Justice**, Oxford Unversity Press, Oxford.

RECKERS, P.M.J, SANDERS. D.L., ROARK, S.J.

1994 "The Influence of Ethical Attitudes on Taxpayer Compliance": **National Tax Journal**, Vol: 47, No: 4, pp: 825-836

SARILI, Mehmet Ali

2002 "Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonominin Boyutları, Nedenleri, Etkileri ve Alınması Gereken Tedbirler",**Bankacılar Dergisi,** Sayı: 41, Sf: 32-50

SAVAŞAN, Fatih

2004 "Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonomi ve Vergi Kaybı Tahminleri", **Vergi Kayıp ve Kaçaklarının Önlenmesi Yolları,**19.Türkiye Maliye Sempozyumu, 10-14 Mayıs 2004, Uludağ Ü.İ.İ.B.F., Maliye Bölümü, Sf: 51-73

SCHNEIDER, Frederich, ENSTE, Dominik, H.

2000 "Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences" **Journal of Economic Literature** Vol. XXXVIII, March, 77–114.

SCHNEIDER, Friedrich, ENSTE, Dominik, H.

2002 "Hiding in the Shadows The Growth of the Underground Economy" **International Monetary Fund**, Economic Issues No: 30, March.

SCHNEIDER, Friedrich

2002 "Shadow Economy" **Shadow Economy Encyclopedia** , June.

SCHNEIDER, F.

2002 "The Value Added of Underground Activities: Size and Measurement of the Shadow Economies of 110 Countries all over the World", **Working Paper**, Johannes Kepler University of LiFnz.

SCHNEIDER, Frederic, ENSTE, Dominik, H.

2003 **The Shadow Economy: An International Survey**, Cambridge University Pres, Cambridge(UK).

SCHNEIDER, Friedrich

2005 "Shadow Economies Around the World: What Do We Really Know?" **European Journal of Political Economy**, Vol: 21, pp: 598– 642.

SCHNEIDER, Friedrich

2005 "The Size of Shadow Economies in145 Countries from 1999 to 2003" **Brown Journal of World Affairs**, Wınter/Sprıng, Volume XI, Issue 2, pp: 113-129

SCHMÖLDERS, Günter

1968 "Mali Psikoloji", **Maliye Enstitüsü Konferansları**, Onbeşinci Seri, İÜİFME Yay.No:34, İstanbul.

SCHMÖLDERS, Günter

1976 **Genel Vergi Teorisi**, (Çev: Salih Turhan), İstanbul, Fakülteler Matbaası.

SMITH, Philip

1994 "Assessing the Size of the Underground Economy: the Statistics Canada Perspective" **Canadian Economic Observer**, Catalogue No: II-010.3, pp: 16-33.

STADLER Inés., M., CASTRILLO D. P.

2004 "Settlement in Tax Evasion Prosecution", **Economica**, Vol:71, Issue:283, pp: 349-368.

ŞAHİN, M., ÖZENÇ, Ç.

2008 "Vergi Kültürünün Oluşumunu Etkileyen Faktörler I", **Yaklaşım Dergisi**, Yıl:16, Sayı:181, Ocak, Sf: 216-221.

ŞAHİN, M., ÖZENÇ, Ç.

2008 "Türkiye'de Vergi Kültürünü Etkileyen Faktörler II", **Yaklaşım Dergisi**, Yıl:16, Sayı:182, Şubat, Sf.251-255.

ŞENYÜZ, Doğan

1995 **Vergilendirmede Yükümlü Psikolojisi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa.

TANZI, Vito

1983 "The Underground Eonomy in the United States: Annual Estimates 1930-80," **IMF Staff Papers No:** 30, pp: 283-305.

TANZI, Vito

1984 "Yer altı Ekonomisi" (Çeviren: Mustafa Açıkalın), **Maliye Dergisi**, Sayı:70, Temmuz Ağustos, Sf: 69-77.

TANZI, Vito

1999 "Uses and Abuses of Estimates of UnderGround Economy" **The Economic Journal**, Volume 109, Number 456, June, pp: 338-347.

TEPE, Harun

1998 "Bir Felsefe Dalı Olarak Etik: "Etik" Kavramı, Tarihçesi ve Günümüzde Etik", **Doğu-Batı Düşünce Dergisi**, Yıl:1, S:4, Ağustos, Sf: 11-27.

THOMAS, Jim

1999 "Quantifying the Black Economy", **The Economic Journal**, Vol: 109, June, pp: 381-389

TORGLER, Benno

2002 "Speaking to Theorists and Searching for Facts: Tax Morale and Tax Compliance in Experiments", **Journal of Economic Surveys**. Vol:16, pp: 657-684.

TORGLER, Benno

2003a "Tax Morale and Institutions", **Center for Research in Economics, Management and the Arts**, Working Paper No. 2003 – 09.

TORGLER, Benno

2003b "Does Culture Matter? Tax Morale in an East-West-German Comparison", **Finanzarchive**, Vol: 59, pp: 504-528

TORGLER, Benno

2003c "Tax Morale and Tax Evasion: Evidence from the United States", **WWZ-Discussion Paper 03/01,** Basel**.**

TORGLER, Benno

2003d. "Tax morale in transition countries". **Post-Communist Economies,** Vol: 15, pp: 357– 381.

TORGLER, Benno

2003e **Theory and Empırıcal Analysıs of Tax Complıance**, Phd Thesis, University of Basel, Faculty of Business and Economics, Basel.

TORGLER, Benno

2004 "Tax Morale in Asian Countries, **Center for Research in Economics, Management and the Arts**, Working Paper No:2004-02.

TORGLER, Benno, MURPHY, Kristina

2004 "Tax Morale in Australia: What Shapes it and Has it Changed over Time?, **Center for Research in Economics,Management and the Arts**, Working Paper No. 2004 – 04.

TORGLER, Benno

2004 "Tax Morale, Trust and Corruption: Empirical Evidence from Transition Countries", **Center for Research in Economics, Management and the Arts**, Working Paper No:2004-05.

TORGLER, B., SCHNEIDER F.

2004 "Does Culture Influence Tax Morale? Evidence from Different European Countries" **Center for Research in Economics, Management and the Arts** Working Paper No:17, pp: 1-38.

TORGLER, B., SCHALTEGGER C. A.

2005 "Tax Morale and Fiscal Policy" **Center for Research in Economics, Management and the Arts**, Working Paper No:30, pp: 1-34.

TORGLER, Benno

2005 "Tax Morale in Latin America" **Public Choice,** Vol:122, No: 1-2, January, pp: 133-157.

TORGLER, Benno

2006 "The İmportance of Faith: Tax Morale and Religiosity**", Journal of Economic Behavior & Organization** Vol. 61, pp: 81–109.

TORGLER, B., SCHNEIDER, F.

2007 "Sahdow Economy, Tax Morale, Governance and Institutional Quality;: A Panel Analysis, **Law and Economics Workshop**, pp: 1-51.

TUNCER, Mehmet

2003 "Vergi Ahlakı - Vergi Uyumu ilişkisi ve Türkiye", **Vergi Sorunları**, Sayı: 181, Ekim, Sf: 92-114.

TUNÇAY, Mete

2008 "Aydınlanma, Etik ve Ahlak" **Osmanlı Bankası Araştırma ve Arşiv Merkezi** Konuşma Metni. (Erişim Tarihi: 26.07.2009) http://www.obarsiv.com/pdf/MeteTuncay_NB.pdf

TURHAN, Salih

1998 **Vergi Teorisi ve Politikası**, Filiz Kitabevi, İstanbul

TÜRK, İsmail

2006 **Kamu Maliyesi**, 6. Basım., Turhan Kitabevi, Ankara.

US, Vuslat

2004 "Kayıtdışı Ekonomi Tahmini Yöntem Önerisi: Türkiye Örneği" , **Türkiye Ekonomi Kurumu** Tartışma Metni, 17 Haziran 2004.

UYSAL, Enver

2005 "Dindarlığın Ahlâkî Temeli Üzerine Bazı Düşünceler"**, Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi** Cilt:14, Sayı: 1, pp: 41-59.

ÜLKEN, Hilmi Ziya

2001 **Ahlâk**, Ülken Yayınları, İkinci Baskı İstanbul.

VARMA, K. N. ve DOOB, A. N.

1997 "Deterring Economic Crimes: The Case of Tax Evasion", **Canadian Journal of Criminology**, Vol: 40 No: 2, pp: 165-184.

VERGİ DENETMENLERİ DERNEĞİ

2007 **Kamu Giderlerinin Finansmanı Kayıtdışı Ekonomi ve Vergi Denetimi,** Vergi Denetmenleri Derneği Eğitim Yayınları Serisi: 14, Mart, Ankara.

WENTWORTH, D. K., RICKEL A.,U.

1985 "Determinants of Tax Evasion and Compliance", **Behavioral Science and Law**, Vol:3, No:4, pp: 455-466.

WENZEL, Michael

2004 "Motivation or Rationalisation? Causal Relations Between Ethics, Norms and Tax Compliance", **Journal of Economic Psychology,** pp: 491-508

YILMAZ, Gülay

2004 "Kayıt Dışı Ekonomi: Ulusal ve Küresel Boyutları ve Dinamiklerinin Analizi", **Vergi Kayıp ve Kaçakları ve Önlenmesi Yolları**, 19.Türkiye Maliye Sempozyumu, Sf: 15-51, 10-14 May›s 2004, Antalya.

YILMAZ, Gülay Akgül

2006 **Kayıt Dışı Ekonomi ve Çözüm Yolları**, İSMMMO Yayınları, İstanbul.

YITZHAKI, Shlomo

1974 "A Note on Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis", **Journal of Public Economics** Vol: 3, No: 2, pp: 201-202